

Småborgerlig reaktionär
eller
progressiv revolutionär?
Martin Luther
i
marxistisk historieskrivning.

av Per Jonsson

Utgiven såsom tryckt pappersbok i Landskrona 1983.
(ISBN 91 85454 21 4)
Offentliggjord på Internätet år 1999.

Detta verk utkom år 1983 såsom en på papper tryckt bok med titeln

*»Småborgerlig reaktionär eller progressiv revolutionär?
Martin Luther i marxistisk historieskrivning«*

(ISBN 91 85454 21 4)

Verket tillgängliggöres härmed på Internätet för personligt, privat, enskilt, icke-kommersiellt bruk. Mångfaldigande förbjudes. För övrigt hänvisas till den på papper tryckta boken.

Copyright © 1983 Per Jonsson.

Copyright © 1999 Erik Jonsson.

Originalmanuskriptet skrevs ursprungligen inte på dator utan på skrivmaskin. Denna utgåva är en avskrift, och fullkomlig överensstämmelse kan icke garanteras.

Inledning.

Över hela världen firas under 1983 två jubiléer. Den 14 mars inföll 100-årsdagen av Karl Marx' död och den 10 november är det 500 år sedan Martin Luthers födelse. Marx och Luther har det gemensamt, att deras namn lever, deras skrifter läses i ständigt nya upplagor, och i politiska, ekonomiska och teologiska debatter refereras det till deras åsikter. Marx har dels gett namn åt en politisk hållning, varvid marxismen vanligen användes synonymt med socialism, dels åt en historievetenskaplig skola, varvid marxismen är likabetydande med historiematerialism. I denna sistnämnda betydelse kommer uttrycket marxism här att användas i överensstämmelse med den definition av den materialistiska historiesynen, som vi möter hos marxismens klassiker.

Realia.

Tyskland var vid nya tidens början ett splittrat land. Visserligen utgjorde Heliga romerska riket av tyska nationen en enhet under en vald kejsare, men dennes makt var begränsad, bl.a. på grund av avsaknad av en utbyggd centralbyråkrati. Den egentliga maktutövningen svarade ett antal andliga eller världsliga furstar för, och därtill kom ett antal fria riksstäder samt några tusen riksridhare, som lydde direkt under kejsaren.

Kurfurstarna utgjorde det valkollegium, som tillsatte kejsare. De var tre andliga, ärkebiskopen av Mainz, Tysklands primas, den främste i rang närmast kejsaren, och ärkebiskoparna av Trier och Köln, samt fyra världsliga, nämligen Pfalzgreven vid Rhen, markgreven av Brandenburg, konungen av Böhmen och hertigen av Sachsen, det sistnämnda det ekonomiskt viktigaste av Tysklands länder. Sachsen var i sin tur uppdelat sedan 1485, då två bröder av fursteätten Wettin, Ernst och Albert, fick var sin del, som sedan kallades »ernestinska« och »albertinska« Sachsen. Kurfurstevärdigheten övergick på den ernestinska linjen (som dock måste avstå den till den albertinska 1547 i samband med Schmalkaldiska kriget). Kurfursten Ernsts son, Fredrik, var kurfurste 1486–1525, då han efterträddes av sin bror, Johann den beständige. Kurfurst Fredrik har blivit känd under benämningen »den vise« eller »Fuchs von Sachsen«, vilket väl vittnar om en viss politisk förslagenhet. Han är också bekant för sin fromhet, vilken bl.a. tog sig uttryck i hans intresse för relikier. I Slottskyrkan i Wittenberg fanns över 5000 relikier katalogiserade, och de inbragte årligen avlatsmedel, vilka tillföll statskassan.

Kejsare 1493–1519 var Maximilian av Habsburg, som utöver sina habsburgska arvländer genom äktenskapet med Maria av Burgund också erhållit herraväldet över Nederländerna. Hans dotter, Margareta av Österrike, placerades som ståthållare i Bryssel, och sonen Filip den sköne hade i äktenskapet med Johanna av Kastilien barnen Karl, Ferdinand och Elisabet (den sistnämnda i början av 1520-talet svensk

drottning genom sitt äktenskap med Kristian 2.). Dessa barn uppfostrades av sin faster Margareta vid hovet i Bryssel. 1506 ärvde Karl Nederländernas krona, 1516 blev han efter sin morfar Ferdinand kung över Spanien med Neapel och Sicilien, och vid Maximilians död 1519 tillföll honom också de habsburgska arvländerna.

Kejsarvalet 1519 stod mellan Karl och Frans I av Frankrike. Påven, som fruktade ett alltför mäktigt Habsburg liksom ett alltför mäktigt Frankrike, hade gärna sett, att kurfursten Fredrik åtagit sig att kandidera, men denne avböjde och Karl valdes till kejsare under namnet Karl V.

Påve var under åren 1513–1521 Leo X, son till Lorenzo de Medici »il magnifico«. Han efterträddes av Hadrianus VI, Karl V:s lärare, vilken innehade påvestolen till 1523. Han efterträddes i sin tur av Clemens VII, också han av huset Medici. Han var påve till 1534.

Albrekt, andre son till kurfursten av Brandenburg, blev redan vid 18 års ålder innehavare av ett ämbete vid domkapitlet i Mainz, och 23 år gammal blev han ärkebiskop av Magdeburg. Till ärkebiskop av Mainz valdes han 1514 men erhöll palliet först efter att ha erlagt 20.000 gulden till påvestolen. Dessa medel lånade han av huset Fugger. Av Leo X lyckades han utverka att få uppbära avlatsmedel inom sin kyrkoprovins under åtta år för att kunna gälda sin skuld. Hälften av intäkterna skulle tillfalla påvestolen, medan den andra hälften gick direkt till huset Fugger. Det var denna avlatshandel, som föranledde Martin Luther att 1517 offentliggöra sina 95 teser angående avlaten. Martin Luther hade sedan 1505 tillhört den reformerade delen av augustinereremiternas orden och innehade sedan 1509 en lärostol vid det av kurfursten Fredrik år 1502 inrättade universitetet i Wittenberg. Luthers »tornupplevelse«, när han blev klar över reformationens materialprincip, läran om rättfärdiggörelsen genom tron allena, brukar dateras till 1518. I slutet av 1520 bröt Luther helt med påvestolen genom att som en symbolisk handling offentligt bränna Corpus iuris canonici. Året därpå blev han av påven exkommunicerad.

1521 inställde sig Luther inför kejsaren på riksdagen i Worms, varvid han vägrade att återkalla sina läror. Därefter förklarades han i rikets akt. Genom kurfurstens försorg förvarades han sedan en tid i »skyddshäkte« på slottet Wartburg men återvände i mars 1522 till Wittenberg för att där göra upp med den radikala reformationsrörelsen.

Tyska bondekriget inleddes med lokala bonderesningar under år 1524. Bönderna publicerade ett reformförslag, de tolv artiklarna. Luther yttrade sig över dem, varvid han biföll somliga och förkastade andra.

En av böndernas revolutionära ledare var prästen Thomas Müntzer. Denne kom 1525 till Mühlhausen, där en oppositionell rörelse bland borgerskapets lägre skikt hade tagit makten. Mühlhausen blev nu ett revolutionärt centrum. Luther tog i flera skrifter avstånd från den revolutionära rörelsen. I juni 1525 besegrades bönderna slutligen och Thomas Müntzer avrättades.

Del I

Marxismens klassiker.

Kapitel 1

Marx.

Karl Marx har definierat den materialistiska historieuppfattningen, vilken också sedan kallats den marxistiska, i förordet till *Till kritiken av den politiska ekonomin* [35], som utgavs 1859, åtta år före första delen av *Kapitalet* [32]. Enligt Marx' definition innebär en materialistisk historieuppfattning, att den sociala, politiska och andliga utvecklingen är betingad av den materiella. När denna når ett visst stadium, kommer den i motsättning till rådande egendomsförhållanden, och en konflikt uppstår mellan den härskande och de undertryckta klasserna. Nya egendoms- och produktionsförhållanden medför då också nya, för dessa anpassade, politiska och religiösa idéer.¹ Vilken roll spelar då den enskilda människan för historiens förlopp? Marx [33] svarar i en skrift från 1852:

Människorna gör själva sin historia, men de gör den inte efter eget gottfinnande, inte under omständigheter som de själva valt utan under omständigheter, som är omedelbart för handen givna och redan existerande.²

När Marx tillämpar sin historiesyn på religionshistorien, blir hans slutsats: »Människan skapar religionen, religionen skapar inte människan.«³ Människan »behärskas i religionen av sin egen hjärnas skapelser«.⁴ Den religiösa världen är endast en återspeglning av den verkliga.⁵

¹Till kritiken av den politiska ekonomin [35], 8 ff. Om Feuerbachs betydelse för Marx' historieuppfattning se Engels, Ludwig Feuerbach, [MELS] II:1, 84.

²Louis Bonapartes 18:e brumaire [33], 33.

³Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, [MELS] II:1, 62. Det är här vi möter det ofta citerade uttalandet om religionen: »Sie ist das Opium des Volks.«

⁴Kapitalet I [32], 548.

⁵a.a. [32] 68.

Tillämpat på reformationen betecknar Marx protestantismen som »den religionsform, som passar bäst för ett samhälle av varuproducenter.⁶ Reformationen innebar den revolution, varigenom ett framväxande system kastade av sig det feodala tvång, som fr.a. utövades av den katolska kyrkan. Detta medförde, att kyrkogodset i stor utsträckning sekulariserades. I stora delar av Tyskland blev den Lutherska läran »glatt hälsad som sekulariseringsmedel«.⁷ Det var i själva verket detta, som enligt Marx var förutsättningen för reformationens framgångar.⁸ Samma var förhållandet i England, där katolska kyrkan, liksom i Europa för övrigt, var i feodal besittning av en stor del av all jord. Här medförde indragningen av klostren, att en stor del av ordensfolket proletariserades, och »den största delen av kyrkogodsens skänktes bort till rovgiriga kungagunstlingar eller såldes för en spottstyver till spekulerande arrendatorer och stadsborgare, vilka jagade bort bönderna och slog ihop massor av småbruk till storgods«.⁹ Reformationen befordrade vad Marx [32] kallar »den ursprungliga ackumulationen«.¹⁰ Den betecknas som »Tysklands revolutionära förflutna«, och den började »i hjärnan på en munk« — Martin Luther.¹¹ Men som revolutionär stannade Luther enligt Marx på halva vägen. Han befriade visserligen människan från en »yttre« religiositet men ersatte denna med »den inre människans religiositet«. Luther har ersatt »slaveri av fromhet« med »slaveri av övertygelse«.¹² När Luther återvände från Wartburg till Wittenberg 1522, predikade han enligt Marx »reaktion« och tog därmed avstånd från reformationens radikala förlopp.¹³ Det mest radikala uttrycket för reformationen är det tyska bondekriget — att det slutade med ett misslyckande, tillskriver Marx »teologin«, varvid väl inte i första hand avses Luthers teologiskt motiverade avståndstagan-

⁶ibm [32]

⁷Chronologische Auszüge, [MELS] I, 311.

⁸a.a. 322.

⁹Kapitalet I [32], 634f.

¹⁰»en viss kapitalanhopning i individuella kapitalisters händer«, vilken är nödvändig för att det kapitalistiska produktionssättet skall bli möjligt. Den »utgör underlaget för det kapitalistiska produktionssättet i motsats till den ackumulation, som är denna produktionsmetods historiska resultat«, Kapitalet I [32], 551. Den är »förspelet till den omvälvning, som skapade grundvalen för det kapitalistiska produktionssättet« och »tilldrog sig i sista tredjedelen av 15:e och början av 16:e århundradet«, a.a. [32] 632.

¹¹Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, [MELS] II:1, 70.

¹²ibm [MELS]. Samma tanke framföres också i Zur Kritik der Nationalökonomie, Ökonomisch-philosophische Schriften, I Kleine ökonomische Schriften, 120

¹³Chronologische Auszüge, [MELS] I, 317

de utan också Müntzers teologiska åskådning.¹⁴ Böndernas nederlag utgör enligt Marx en av många orsaker till att den absoluta monarkin i Tyskland utvecklades senare och ägde bestånd längre än i andra europeiska länder, även om »den tyska industrins och den tyska handelns förfall« betecknas som den avgörande orsaken.¹⁵

Marx kan ibland uttala rätt hårda omdömen om Luther, »den dumt fanatiska djävulstroende Luther«,¹⁶ »lymmeln Luther«,¹⁷ och Luthers skrift »Gegen Hans Worst« betecknas som »den grävsta och mest oförskämda boken under 1500-talet«.¹⁸

Trots alla sådana negativa uttalanden är det tydligt, att Marx ändå uppfattar Luthers insatser som i visst avseende progressiva. Han var trots allt den, som initierade revolutionen mot feodalismen, och om än inte Luthers rörelse var »den rätta lösningen«, så innebar den dock »det rätta sättet att framställa uppgiften«.¹⁹

Marx ådagalägger tidigt förtrogenhet med Luthers skrifter, och han har uppenbarligen studerat dem, långt innan han började sitt forskningsarbete på British Museum och fick tillgång till dess samlingar. Redan 1842, »då Marx ännu bara höll på att bli Marx«,²⁰ deltog han i en polemik i junghegelianernas tidskrift »Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst«. Striden gällde David Friedrich Strauß' angrepp på Ludwig Feuerbach i sin bok »Die Christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft«, vilken hade utkommit 1840 och 1841.²¹ Marx bidrog med en insändare, under rubriken »Luther som skiljedomare mellan Strauß och Feuerbach«. Frågan gäller, om man skall uppfatta undret som en »andens makt« enligt Strauß eller som »realiserandet av en naturlig eller mänsklig önskan« enligt Feuerbach. Marx håller på det senare alternativet och menar sig därvid finna stöd i en predikan av

¹⁴Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, [MELS] II:1, 70

¹⁵Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral. Beitrag zur deutschen Kulturgeschichte, ur Deutsche Brüsseler Zeitung Nr. 92, 1847, [MELS] I, 581

¹⁶Chronologische Auszüge, [MELS] I, 318. Dessa utgöres av randanmärkningarna, som Marx gjorde till F.Chr. Schlossers Weltgeschichte für das deutsche Volk, se därom Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1960, 193

¹⁷Chronologische Auszüge, [MELS] I, 346

¹⁸a.a. [MELS] 347

¹⁹Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, [MELS] II:1, 70

²⁰Citatet är från Lenin och lyder i sitt sammanhang: »Det stämmer, redan år 1843, då Marx ännu bara höll på att bli Marx, d.v.s. grundläggare av socialismen som vetenskap, av den moderna materialismen. . . « Lenin stöder sig på ett brev från Marx till Feuerbach i oktober 1843. Lenin, Materialismen och empiriokriticismen [24], 328

²¹[MEW] 1, 596

Luther om uppväckandet av änkans son: »I dessa ord har ni en *apologi* för hela den feuerbachska skriften«. ²²

Det är emellertid Luthers uttalanden i ekonomiska frågor, som mest tilldrar sig Marx' [31] uppmärksamhet. Känt är hans omdöme om Luther som »den äldste tyske nationalekonomen«. ²³ Både i Första och Tredje boken av *Kapitalet* [32] blir Luther citerad, ofta med gillande. I *Till kritiken av den politiska ekonomin* [35] understryker Marx att »skattsamlaren«, som kännetecknas av asketism och arbetsamhet, som regel är protestant eller snarare puritan, och här refereras också till Luthers avvisande av utrikeshandel, därför att denna endast tjänar till att införa lyxartiklar och att ekonomiskt utsuga land och folk. ²⁴ Den Luther-text, som citeras, är *Von Kaufshandlung und Wucher* från 1524, där det bl.a. heter:

Gud har drivit oss tyskar dithän, att vi måste kasta ut vårt guld och silver till främmande länder, göra hela världen rik och själva bli tiggare... .. Räkna ut, hur mycket pengar, som föres ut ur Tyskland på en Frankfurtmässa utan nödvång eller orsak... ²⁵

Inte minst när Marx behandlar teorin om mervärdet, finner han skäl att illustrera sin framställning med Luther-citat. I ett avsnitt om »den värdeskapande processen« i *Kapitalet I* förekommer ett fingerat samtal med en kapitalist, som menar sig göra arbetaren en tjänst genom att tillhandahålla produktionsmedel: »Skall han inte få tillgodoräkna sig något för den tjänsten?« Marx invänder, att i så fall har ju arbetaren i gengäld gjort kapitalisten den tjänsten att förvandla »bomull och spindel till garn«, men tillägger: »För övrigt är det inte här fråga om tjänster« och anför i en not ur Luthers skrift från 1540 *An die Pfarrherren, wider den Wucher zu predigen*: ²⁶

²²a.a. [MEW] 26f.

²³Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie [31], 891

²⁴Till kritiken av den politiska ekonomin [35], 133. Tanken på den asketiska protestantismens betydelse för kapitalbildningen, dock med tonvikt på kalvinismen, tas senare upp även av Max Weber (fast utifrån helt annan grundsyn!) i *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, 45ff. Protestantismen spelar enligt Marx en viktig roll i kapitalets uppkomst också genom att förvandla traditionella helgdagar till arbetsdagar. *Kapitalet I* [32], 238 not 124.

²⁵[W2] X, 915

²⁶*Kapitalet I* [32], 166

Men om man tar mer eller bättre, så är det ocker, och det kallas inte tjänst men att förorsaka sin nästa skada, som när man stjälar eller rövar.²⁷

Med frågan om mervärdet hänger också nära samman frågan om kapitalackumulation. Denna medför enligt Marx en ökning av »mängden av det exploaterade människomaterialet« och utvisar »kapitalistens direkta och indirekta herravälde«.²⁸ I en not belyses detta med ett citat från Luthers An die Pfarrherren:²⁹

Hedningarna skulle med förnuftets hjälp kunna räkna ut, att ockraren är mångdubbel tjuv och rövare. . . Den som suger ut näring av en annan, han begår mord lika mycket som den som låter en annan svälta ihjäl eller driver honom i döden. . . Alltså finns ingen värre människofiende på jorden, näst efter djävulen, än ockraren, ty han vill vara gud över alla. . .³⁰

Om detta säger Marx [32]:

I den gammalmodiga men alltid förnyade formen av kapitalist, ockraren, åskådliggör Luther på ett utmärkt sätt maktbegäret som ett element i ha-begäret.³¹

Med en ockrare avses vanligen den, som tar ränta på lån. Marx har observerat, att Luther också avser den, som tar ränta på köpande och säljande. Denna ränta är identisk med det »mervärde« som köpman- nen vid prissättningen tillägger sin vara, och som är större, än vad som motsvarar kostnaden för anskaffning och distribution. Han jämför härvid Luther med sin samtida, Proudhon:

Redan Luther hade kommit längre än Proudhon. Han visste att profitmakeriet är oberoende av formen för lån eller köp.³²

I ett tillägg till tredje bandet av *Theorien über den Mehrwert* [34] ställs Proudhon och Luther mot varandra. Luther, som levde i en övergångstid, när det medeltida borgerliga samhället höll på att upplösas

²⁷[W2] X, 864f

²⁸Kapitalet I [32], 520 ff

²⁹a.a. [32] 521 f

³⁰[W2] X, 877 och 896

³¹Kapitalet I [32], 521

³²a.a. [32] III, 316 noten

och världshandel och upptäckten av ädla metaller påskyndade framväxten av det moderna kapitalistiska samhället, har enligt Marx, till skillnad från Proudhon, förstått »röntans inväxande i kapitalet«. Marx illustrerar med tre utförliga citat från Luther, bl.a. vad denne anför om Kaufhandel, d.v.s. handelskapitalet.³³

... de gör också köpet till ett ocker...³⁴

Marx sätter in Luthers angrepp på ocker (räntetagande) i det tids-historiska sammanhanget, dels på grund av regeringarnas allt större penningbehov, dels på grund av utvecklingen av handel och manufaktur. Detta medförde, att räntetagande började bli socialt accepterat. Gentemot denna tendens i tiden är det, som Luther går till så häftiga angrepp på ränta och räntetagare. Han gör det enligt Marx, därför att han ännu håller fast vid den syn på ränta, som går tillbaka på Aristoteles, och som var den katolska kyrkans officiella inställning.³⁵

Luthers målande framställning av räntetagaren, som vill »äta upp hela världen«, betecknas av Marx [34] som »högst pittoresk«, och han finner, att Luther träffande har gett uttryck för det karakteristiska både hos det gammaldags ockret och hos det moderna kapitalet.³⁶

Det finns skäl att ställa frågan, vad som föranledde Marx att i så stor utsträckning referera till Luthers skrifter. Per Frostin [17] menar, att det inte är det moraliska engagemanget hos Luther, som främst tilldrar sig Marx' intresse utan hans ekonomiska analys.³⁷ Det är tydligt, att i synnerhet Luthers förmåga att inse mervärdets betydelse tilldrar sig Marx' intresse. Richard Tawney [55] har också observerat detta förhållande. Han har påvisat, hur Luthers syn på arbetet som värdeskapande går tillbaka på skolastiken och dess lärofader Thomas av Aquino, men från denne drar han också en intressant linje framåt i tiden:

Själva kärnan i argumentet var, att hantverkaren, som tillverkar varorna, eller köpmannen, som transporterar dem, har rätt till betalningen, ty båda arbetar i sin kallelse och betjänar det gemensamma behovet. Den oförlåtliga synden begås av spekulanten och mellanhanden, som roffar till sig

³³Theorien über den Mehrwert 3 [34], 586 ff

³⁴[W2] X, 864

³⁵Theorien über den Mehrwert 3 [34], 591. Luther som eljest inte brukar ha så mycket till övers för Aristoteles, som han kallar »denne best«, [W2] III, 133, anför honom dock som en auktoritet, när det gäller att fördöma Wucher, [W2] X, 876.

³⁶Theorien über den Mehrwert 3 [34], 600

³⁷Frostin, Materialismus, Ideologie, Religion [17], 194 f

privat vinst genom att utnyttja allmänna behov. Den verkliga efterföljaren till Aquinos läror är teorin om arbetets värde. Den siste skolastikern är Karl Marx.³⁸

Man kan dock inte utesluta, att Marx också tilltalats av Luthers moraliska patos, när han t.ex. fördömer räntetagaren som en, vilken tar brödet ur den svältandes mun. Också i Kapitalet [32] kan ibland en liknande moralisk indignation bryta fram mitt i den logiska analysen.

Att kritiken mot Luthers ställningstagande i bondekriget trots allt spelar en såpass tillbakaskjuten roll hos Marx kan lätt förklaras utifrån hans historiesyn. I förordet till första upplagan av Kapitalet [32] understryker han, att det inte handlar om *personer*, annat än i den mån de är personifikationer av ekonomiska kategorier och bärare av bestämda klassintressen:

Mindre än någon annan kan min ståndpunkt, vilken uppfattar de ekonomiska samhällsformernas utveckling som en naturhistorisk process, göra den enskilde ansvarig för tillstånd, av vilka han själv är en social produkt, hur mycket han än strävar att höja sig över dem.³⁹

³⁸Tawney, Religion and the rise of capitalism [55], 36. Jmfr Luther: »Men hur högt skall du värdera den lön, som du skall tjäna på sådan handel och sådant arbete, kan du inte räkna ut på bättre sätt än att du gör ett överslag av tiden för arbetet och arbetets storlek och jämför med en vanlig daglönare, som utför något annat arbete, och ser efter, vad denne förtjänar under en dag. Räkna därefter ut, hur många dagar du ansträngt dig för att hämta och förvärva varan, och hur mycket arbete och hur stor fara du därvid utsatt dig för, ty tungt arbete och mycken tid bör också få desto större lön.« [W2] X, 919

³⁹Kapitalet I [32], 5

Kapitel 2

Engels.

Friedrich Engels [8] har gett uttryck för den materialistiska historieuppfattningen i liknande termer som Marx, till vilken han också refererar:

Denna den enda materialistiska historieuppfattningen utgår icke från mig utan från Marx...¹

De yttre orsakerna till alla samhälleliga förändringar och politiska omvälvningar skall också enligt Engels [6] inte sökas i »människornas huvuden« utan i förändrade produktionsförhållanden, inte i *filosofin* utan i *ekonomin*.² All religion är då inget annat än »en fantastisk åter spegling i människornas hjärnor« av överjordiska makter, som utgör spegelbilder av jordiska makter.³ Utifrån denna övertygelse kan Engels också sia om framtiden: När samhället fått en genomförd planushållning, kommer religionen att försvinna, ty då finns det inte längre några jordiska makter att återspegla.⁴ Också reformationen betecknas som en följd av ändrade produktionsförhållanden. Vid nya tidens början lades genom de stora upptäckterna grunden till en världshandel och till hantverkets övergång till manufaktur. Detta ledde i sin tur till nedbrytandet av medeltidens feodala institutioner. Först och främst bröts »kyrkans andliga diktatur«.⁵ Den nya klass, som tog upp kampen mot feodalismen, var den ur det medeltida borgerskapet framväxande bourgeoisin. Städernas borgerskap utgjorde det mot feodalismen

¹Ur Förord till andra upplagan av bondekriget, Tyska bondekriget [8] 18.

²Anti-Dühring [6], 367 f

³a.a. [6] 438

⁴a.a. [6] 439 f. Dühring [6] har krävt en aktiv bekämpning av religionen. Engels motsätter sig detta krav, då enligt honom all religion ändå kommer att försvinna av sig själv.

⁵Brev till F. Lasalle 1859, i Om konst och litteratur [39], 90 f

revolutionära elementet.⁶ Romersk-katolska kyrkan var däremot »feodalsystemets stora internationella centrum«, den största av alla feodaltherrar, som därför först måste angripas.⁷ Då feodalsystemet stod i vägen för borgerskapets fria utveckling,⁸ var självfallet borgerskapet den mest intresserade klassen i kampen mot katolska kyrkans maktställning. Men då varje kamp mot feodalismen då för tiden »antog religiös förklädnad«, tog sig borgerskapets klasskamp uttryck i en religiös omvälvning, reformationen.⁹

Engels sammanfattar det europeiska borgerskapets kamp mot feodalismen i »tre stora avgörande slag. Det första var det, som vi kallar reformationen i Tyskland«.¹⁰ Liksom den medeltida katolicismen var den religion, som motsvarar feodalismen, så var protestantismen borgerskapets religion, som utgjorde den religiösa förklädnaden för dess syften.¹¹

Till skillnad från Marx har Engels ägnat reformationen en större, sammanhängande framställning, *Tyska bondekriget* [8], vars inledande rader ständigt citeras i marxistisk historieskrivning:

Även det tyska folket har sin revolutionära tradition. Det fanns en tid, då Tyskland frambragte karaktärer, vilka inte stod efter för de bästa i andra länders revolutioner. . .¹²

Boken om bondekriget publicerades första gången i Neue Rheinische Zeitung, Politisch-ökonomische Revue, 1850, och skrevs mot bakgrunden av revolutionsåren 1848–49, i synnerhet den misslyckade revolutionen i Berlin i mars 1848.

Enligt Engels var det bourgeoisie's förräderi, som orsakade misslyckandet 1848, och samma »klasser och klassfraktioner« uppträdde som förrädare vid bondeupproret 1525, nämligen borgerskapet.¹³ I förordet till andra upplagan 1870 erinrar Engels om att boken ursprungligen skrivits »under det omedelbara intrycket av den just fullbordade

⁶Socialismens utveckling från utopi till vetenskap [7], 85 f. Om utvecklingen från »Bürgerschaft« till »Bourgeoisie« se Anti-Dühring [6], 26 f, 243 ff

⁷Socialismens utveckling från utopi till vetenskap [7], 85 f

⁸a.a. [7] 85 ff

⁹a.a. [7] 87

¹⁰ibm [7]

¹¹Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie (1886), [MELS] I, 183

¹²Tyska bondekriget [8], 35

¹³ibm [8]

kontrarevolutionen«. ¹⁴ Han påvisar därvid vilka likheter, som förefinnes mellan bondekriget 1525 och revolutionerna 1848–49, fr.a. ifråga om borgerskapets uppträdande. ¹⁵

När Engels skildrar reformationstidens händelser i Bondekriget, gör han inte anspråk på att kunna framlägga egna forskningsresultat utan hämtar sitt material från *W. Zimmermanns Allgemeine Geschichte des großen Bauernkriegs* [62]. Men medan detta arbete enligt Engels trots sina förtjänster inte lyckats visa, hur de religiöst-politiska stridsfrågorna var en spegelbild av klasskampen, vill Engels med sin framställning råda bot på detta. ¹⁶ Då Engels syfte är att förklara händelseförloppet utifrån den materialistiska historieuppfattningen, betecknas epokens politiska och religiösa teorier inte som orsaker till utan som resultat av den utvecklingsnivå, som Tysklands dåtida näringsliv uppnått. ¹⁷ Den ekonomiska utvecklingen ledde till att nya klasser bildades, vilka uppträdde som en opposition mot den feodala samhällsordningen och då först och främst mot katolska kyrkan. I städerna framväxte den borgerliga oppositionen, som betecknas som föregångare till 1800-talets liberaler, och som rekryterades dels från de förmögnare borgarna, dels från de »plebejiska« grupperna, gesäller, daglönare och företrädare för stadsproletariatet. På landsbygden utgjordes oppositionen av bönderna, folkets stora massa.

Bönder och plebejer slöt sig samman till ett revolutionärt parti, vars ledare var Thomas Müntzer, medan det besuttna borgerskapet tillsammans med furstar och en del av adeln gick in för en mer begränsad reform, som nöjde sig med att rikta sig mot den kyrkliga feodalismen och fr.a. syftade till konfiskation av kyrkogodset och större oberoende gentemot riket och kejsarmakten. Inom detta sistnämnda partiet placerade Engels Martin Luther. ¹⁸

Under åren närmast efter framläggandet av de 95 teserna 1517 tillskrives visserligen Luther revolutionära tendenser. Engels belyser detta genom att citera Luthers ord till påvens hovteolog Silvestro Prieras 1520:

Om deras rasande ursinne skulle hava en fortgång, synes mig ej annan råd och bättring att detta stävja, än att konungar och furstar ginge med våld därhän, väpnade sig och

¹⁴a.a. [8] 17

¹⁵a.a. [8] 18

¹⁶a.a. [8] 17

¹⁷a.a. [8] 18

¹⁸a.a. [8] 57

angrepe detta skadliga folk, som hela världen förgiftat, och gjorde en gång för alla slut på leken, *med vapen och icke med ord*. Så som vi straffa tjuvar med svärd, mördare med galg och kättare med eld, varför vända vi oss icke mot dessa fördärvets lärare, dessa påvar, kardinaler och biskopar och hela svärmen av det romerska Sodom *med allehanda vapen och tvaga våra händer i deras blod?*¹⁹

Engels tillägger: »Men denna första revolutionära iver blev kortlivad«. Han citerar därefter ur ett brev från Luther till Spalatin i januari 1521:

Jag önskar icke, att man förfäktar evangeliet *med våld och blodsutgjutelse*. . .²⁰

Härefter framstår Luther enligt Engels som »erkänd representant för borgerlig reform«, vilken predikade »lagligt framåtskridande«, och han betecknas som furstarnas »Knecht« och som »Furstendiener«. Efter att i början ha stått i den revolutionära rörelsens ledning genomgick han senare samma utveckling som varje borgerligt parti genomgår, när det överflyglas av det plebejiska eller proletära parti, som står bakom det i kampen.²¹ Engels talar om den Lutherska reformationens »spetsborgerliga karaktär«,²² medan däremot Thomas Müntzer framställs som den konsekvente revolutionären, vilken förkastade Bibeln som en ofelbar uppenbarelse och gentemot den hänvisade till förnufvet, vilkens religionsfilosofi närmade sig ateismen, och vilkens politiska program var en föregångare till kommunismen.²³ Även om Engels inte kan frångå Luther förtjänsten av att ha satt ett mäktigt verktyg i revolutionärernas händer, nämligen den tyska bibelöversättningen,²⁴ så karakteriserar han likväl Luthers fortsatta reformatoriska verksamhet med uttrycket »hans fega kryperi inför furstarna«. Müntzer

¹⁹a.a. [8] 57 f. Engels citerar från Zimmermann. Det latinska originalet se [WA] 6, 347.

²⁰Tyska bondekriget [8], 58. Luther redogör i detta brev för vad han dessförinnan har skrivit till Hutten, [W2] XV, 2506.

²¹Tyska bondekriget [8], 57

²²a.a. [8] 59

²³a.a. [8] 65. I sin skrift *Dialektik der Natur* (1875–1883, utgiven för första gången i Sovjet 1925) hävdar Engels, att bondekriget profetiskt pekade fram mot kommande klasstrider, bakom bönderna stod nämligen början till det nutida proletariatet, [MEW] 20, 311

²⁴Tyska bondekriget [8], 61

däremot kännetecknas enligt Engels av »revolutionär energi och beslutsamhet«. Medan Luther säges ha strävat efter att motsvara förväntningarna hos majoriteten av sin egen klass och därmed skaffat sig en lättköpt popularitet, gick Müntzers progressiva idéer vida längre än majoritetens inom den revolutionära rörelsen.²⁵

Boken om bondekriget trycktes på nytt försedd med Engels förord, först 1870 och sedan 1875. Den första legala ryska upplagan utkom mellan åren 1905 och 1907. För de ryska bolschevikerna, som var i behov av böndernas stöd, var det angeläget att erinra om en bonde-revolution. Lenin uppges ha utnyttjat boken om bondekriget för sina syften.²⁶

Franz Mehring ombesörjde nya tyska upplagor 1908 och 1920.²⁷ Svenska översättningar har utkommit bl.a. 1923 och 1981.

I senare skrifter visar Engels en betydligt högre uppskattning av Luthers reformation. I inledningen till *Dialektik der Natur* (1873–1833) är värderingen en helt annan än i Bondekriget. Sedan Engels där be-tecknat renässansen som »den största progressiva omvälvning, som mänskligheten dittills upplevt«, heter det om Luther:

Luther inte bara städade kyrkans Augiasstall, utan också det tyska språkets, han skapade den moderna tyska prosan och diktade text och melodi till den segervissa koral, som blev 1500-talets marseljäs. Den tidens heroer var då ännu inte förslavade under arbetets delning...²⁸

Tanken på reformationen som det tyska borgerskapets revolution men i »religiös form« möter vi i ett manus troligen från 1873. Orsaken till att denna revolution misslyckades var dels motstridiga intressen hos borgare, riksridderskap och bönder, dels den omständigheten, att världshandeln mer och mer gick Tyskland förbi.²⁹

Mot bakgrunden av det feodala samhällets upplösning framhåller Engels kungamakten som »det progressiva elementet».³⁰ I Tyskland lyckades det visserligen inte, som i England och Frankrike, att skapa en central kungamakt, utan den nationella splittringen fortfor som

²⁵a.a. [8] 70 f.

²⁶Friedrich Engels' Kampf und Vermächtnis [15], 162 f

²⁷a.a. [15] 176

²⁸[MELS] I, 177

²⁹a.a. [MELS] 563. Jmfr. också uttalandet från 1873 eller 1874: »Det tyska borgerskapet gjorde sin revolution — som tidsenligt uppträdde i religiös form — reformationen. Men hur usel!« [MEW] 18, 590

³⁰Über den Verfall des Feudalismus (1884), [MEDG] 19 f

ett resultat av revolutionens misslyckande.³¹ Men furstarna kom att utgöra en ersättning för den centrala kungamakten. »Vem vann på revolutionen av 1525? Furstarna.«³² Och bakom furstarna stod 1525 småborgarna.³³

Alla revolutionära element, som bildades under den feodala ytan, var lika hänvisade till kungadömet som kungadömet till dem.³⁴

När Luther söker och erhåller stöd för sin reformation dels hos borgerskapet, dels hos furstarna, kunde man vänta sig, att Engels därav drar den slutsatsen, att detta var uttryck för en progressiv hållning hos Luther. Luthers roll som »erkänd representant för borgerlig reform« och hans »Fürstendienerei« skulle i så fall ha framstått i ny dager. Några sådana slutsatser torde man dock inte finna hos Engels.

Däremot konstaterar han i en av sina senare skrifter, inledningen till den engelska översättningen av [7] *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*, att »den Lutherska reformationen... ledde till en ny religion — och det till en sådan som den absoluta monarkin just behövde... det tyska Lutherdömet blev ett fogligt verktyg i de tyska småfurstarnas händer...«³⁵

I ett manuskript från 1884 använder Engels [MEW] om reformationen (vari inbegripes både Luthers uppträdande och bondekriget) uttrycket »Revolution Nr. 1 der Bourgeoisie«.³⁶ Uttrycket är anmärkningsvärt såtillvida, som det dåtida borgerskapet här får beteckningen bourgeoisie, vilket inte är fallet i Bondekriget. I detta sammanhang betecknas också denna revolution, reformationen, som »mycket mera europeisk än den engelska«, en helt annan värdering än i Bondekriget,

³¹Tyska bondekriget [8] 140

³²a.a. [8] 142

³³ibm [8]

³⁴Über den Verfall des Feudalismus, [MEDG] 19 f. Kungar och borgare hade en gemensam bundsförvant i juristerna, som återupptäckt den romerska rätten. Denna verkade progressivt därigenom att den anteciperade den moderna uppfattningen om privategendom, a.a. [MEDG] 20.

³⁵Socialismens utveckling från utopi till vetenskap [7], 87 f. Översättaren har här gett oss en otymplig språklig nybildning, »Lutherdöme«! Det svenska ordet för »Luthertum« resp. »Lutheranism« är ju annars »Lutherdom«.

³⁶[MEW] 21, 402. I boken om bondekriget [8] användes inte »bourgeoisie« om den tidens borgerskap. Däremot finns ett tidigt exempel på att Engels använder de båda uttrycken synonymt. I en artikel i tidskriften *The Northern Star*, 25/10 1845, skriver Engels sålunda: »Nu fann borgerskapet, den penninggiriga bourgeoisin, i denna pågående förvirring en källa till välstånd...«, [MELS] II:1, 11

där det uttryckligen hävdas: »Revolutionen av 1525 var en lokal tysk angelägenhet.«³⁷

Det är möjligt, att den omprövning, som sådana fragmentariska uttalanden om reformationen tycks peka på, hade kommit att präglade den nya och utvidgade upplaga av Tyska bondekriget, som Engels förutskickade i ett brev till Kautsky 1895.³⁸ Därom kan vi dock ingenting veta, då Engels aldrig hann med att förverkliga sådana planer.

Enligt *Gerhard Brendler* [9] kan man ifråga om Engels uppfattning av reformationen och bondekriget urskilja tre skeden. Före 1843 framstår reformationen som den övergripande företeelsen, i boken om bondekriget 1850 är det den radikala rörelsen, som står i centrum som den egentliga revolutionen, medan reformationen återigen efter 1874 är den händelse, som tilldelas världshistorisk betydelse.³⁹

³⁷Tyska bondekriget [8] 142

³⁸[MELS] I, 625

³⁹Evolution und Revolution in der Weltgeschichte I [9], 268

Del II

**Marxister före
oktoberrevolutionen.**

Kapitel 3

Bebel.

Till Engels' förtrogna hörde August Bebel [1], och Engels [38] kallar honom »en av de bästa, om inte den bästa talaren i Tyskland«. ¹ Till yrket svarvare grundade han 1869 tillsammans med Wilhelm Liebknecht Tysklands socialdemokratiska arbetarparti.

Sin bok om det tyska bondekriget [1] skrev han, när han dömd för majestätsbrott avtjänade ett fängelsestraff i Zwickau. I förordet, som är dagtecknat i mars 1875, anger han som syftet med boken att ge arbetarna tillfälle att lära känna de förtrycktas befrielsekamp under medeltiden. ²

Han säger sig med sitt arbete vilja visa, att det inte existerar någon rent politisk eller religiös revolution eller reformation, utan alla dessa rörelser kan utan undantag föras tillbaka på sociala orsaker. Reformationen var då endast det religiösa uttrycket för den socialt politiska rörelse, som till sist tog sig ett mera radikalt uttryck i bondekriget. För Bebel var därför inte reformationen utan bondekriget den viktigaste händelsen i den tyska medeltidshistorien. ³

Mot Luther är han starkt kritisk. När denne hävdade, att hans lära ingenting hade att skaffa med världsliga och politiska förhållanden, vittnade detta enligt Bebel dels om inskränkthet, dels om beräkning, och förmodligen det senare mer än det förra. ⁴ Trots att Luther i orden uppträdde revolutionärt, betecknas han som alltigenom konservativ. ⁵ Luthers skrift *Till den kristna adeln* uppfattar Bebel enbart som ett frieri till furstarna, och när en del av dessa stödde Luthers reforma-

¹Kleine ökonomische Schriften [38], 475

²Bebel, Der deutsche Bauernkrieg IV [1]

³a.a. [1] 4

⁴a.a. [1] 97

⁵a.a. [1] 96 f

tion, var det på grund av de ekonomiska fördelar, som den erbjöd dem. Stödet från furstarna bidrog till att göra Luther än mer reaktionär.⁶

Gentemot Luther framhåller Bebel *Müntzer* som den verkliga företrädaren för folkets revolutionära skikt,⁷ och han citerar Müntzers föraktfulla uttalande om Luthers uppträdande på riksdagen i Worms:

Att du i Worms stått inför riksdagen, kan du tacka den tyska adeln för, som du också så väl har bestrukit käften på med honung...⁸

⁶a.a. [1] 97

⁷a.a. [1] 103

⁸a.a. [1] 114

Kapitel 4

Kautsky.

Nutida marxist-leninister behandlar inte Kautsky helt reservationslöst. Efter det att han 1918 hade utkommit med broschyren *Proletariatets diktatur*, betecknades han av Lenin [25] som »renegaten Kautsky«, vilken hade förvandlat Marx till en »dussinliberal«.¹ Senare under Stalintiden har han framställts som en »teoretiker för den skadligaste och farligaste avarten av opportunism, den s.k. centrismen [24] (kautskyanismen)«.²

Faktum är dock, att medan Engels levde, stod han i ett förtroendefullt förhållande till Kautsky, vilket deras korrespondens vittnar om. Så skriver t.ex. Engels 1889 till Kautsky angående en artikel av denne om »die Bergarbeiter in Thüringen« och betygar att detta var »det bästa du hittills åstadkommit«.³ När Kautskys bok *Vorläufer des neuen Sozialismus* [21] utkommit 1895, skrev Engels till Kautsky och var full av beundran: »Om din bok kan jag säga, att den blir bättre ju längre jag kommer in i den.«⁴ Han har dock ett par detaljmärkningar mot framställningen: Dels har Kautsky försummat undersökningen av de lägsta socialskikten av stadsbefolkningen, dels har han inte nog beaktat Tysklands ekonomiska ställning internationellt sett vid Nya tidens början.

Kautskys arbete utkom i två delar, och den andra delen har som titel *Der Kommunismus in der deutschen Reformation*, varav framgår, att det är de revolutionära rörelserna under ledning av t.ex. vävaren Nikolaus Storch i Zwickau och Thomas Müntzer, som upptar författarens intresse. Orsakerna till de revolutionära rörelserna finner Kaut-

¹Lenin, Valda verk 3 [25], 19

²Personregistret till Lenin, Materialismen och empiriokriticismen [24], 379

³[MELS] I, 617

⁴a.a. [MELS] 624

sky i kapitalets, fr.a. köpmannakapitalets, starka ställning,⁵ och detta ledde till i sin tur, att marken fick ett kommersiellt värde, som för-
anledde feodalherrarna att annektera allmänningssjorden som private-
gendom.⁶ Bönderna, som under närmast föregående århundraden ha-
de förbättrat sin ställning, fick nu tillsammans med stadsproletariatet
bära bördan i form av stegrade krav på skatter och räntor.⁷ Till denna
utveckling bidrog också den fördyring av krigföringen, som övergången
till legosoldater medförde, vilket stegrade furstarnas penningbehov.⁸
Prisrevolutionen bidrog ytterligare till bördan.⁹

Mot denna bakgrund kan Kautsky förklara, varför Luthers angrepp
på påvestolen blev hälsat med allmänt bifall, både av de härskande
klasserna och av den stora massan i städerna. För de härskande klas-
serna innebar den protestantiska rörelsen enligt Kautsky »ingenting
annat än strävan att erövra kyrkan som ett medel att härska. . . «¹⁰

Bifallet från massorna avtog dock, så snart Luther »blev mera lik-
giltig gentemot demokratin«. ¹¹ Kautsky avser därmed Luthers avstånds-
tagande från Müntzers rörelse och hans närmande till furstemakten.

Medan Luther sålunda enligt Kautsky tog avstånd från »demokra-
tin«, uppstod i Zürich en annan reformationsrörelse, som enligt Kaut-
sky bättre än den Lutherska var anpassad till städernas intressen.
Lärostriden mellan Luther och ledaren för rörelsen i Zürich, Zwing-
li, angående innebörden av nattvardens instiftelseord, tolkar Kautsky
som en strid mellan en borgerligt demokratisk reformation och en re-
formation uppifrån genom furstarna, låt vara att den utkämpades med
teologiska argument.¹²

⁵Vorläufer des neuen Sozialismus II [21], 66

⁶a.a. [21] 69

⁷a.a. [21] 67

⁸a.a. [21] 70

⁹a.a. [21] 67

¹⁰a.a. [21] 154

¹¹a.a. [21] 164

¹²a.a. [21] 164 f

Kapitel 5

Mehring.

En av den tyska arbetarrörelsens ledande teoretiker var Franz Mehring [41] [42] [43]. Han redigerade *Volkszeitung* och tillhörde även redaktionen för den tyska socialdemokratins ledande teoretiska tidskrift *Die Neue Zeit*. Bland hans många filosofiska och historiska arbeten hör till de mera kända *Die Lessinglegende* [42], som under år 1892 gick som följetong i *Die Neue Zeit* och följande år utkom i bokform.

Engels [20] intog till att börja med en på samma gång kritisk och uppskattande hållning gentemot Mehring. I ett brev till Bebel 1885 avgav han följande utlåtande med anledning av en tidningsartikel, som Mehring skrivit:

Karlen har mycket talang och lätt att fatta, men han är en beräknande ynkrygg och av naturen en förrädare.¹

Senare skulle Engels komma att mera odelat visa sin uppskattning.² Från sovjetiskt håll har Mehring vitsordats, för att han aktivt bekämpat »opportunism och revisionism inom den II. Internationalen«, och för att han spelade en ledande roll vid grundandet av det tyska »Spartakusbund«(KPD).³ Hans östtyske biograf Thomas Höhle betecknar honom som den tyska arbetarrörelsens mest begåvade och framgångsrike historiker.⁴

Till Mehrings tidigare skrifter hör *Die Ursprünge der Arbeiterfrage* från 1884. Liksom Engels jämför han här samtidigt Tyskland med förhållandena under reformationstiden och framhåller, hur nationen

¹Thomas Höhle, Franz Mehring [20], 194 f

²a.a. [20] 285 f. Om Mehrings produktion och utveckling se *Geschichte der Philosophie* [18] III, 354 ff och V, 486 ff

³Personregistret till Lenin, *Materialismus und Empiriekritizismus* [24], 479

⁴Höhle a.a. [20] 284

under båda epokerna är splittrad. I reformationstidens uppdelning på tre partier (se sidan 11 f. eller den tryckta boken s. 20 f) menar sig Mehring kunna finna ursprunget till samtidens partiväsen. Thomas Müntzer framstår därvid som »en anmärkningsvärt tydlig förelöpare till den moderna socialismen».⁵

När reformationen som social omvälvning misslyckades och i stället medförde politisk och religiös splittring, skyller Mehring, i likhet med Engels, detta förhållande på det tyska näringslivets låga utvecklingsnivå. Det var därför ännu inte moget för Müntzers idéer. Visserligen har Tyskland viss del i samtidens ekonomiska utveckling, då handelsvägen från Indien mot Norden alltjämt passerade Tyskland, då betydande handelskapital samlades i synnerhet i de sydtyska städerna, och då de tyska bergsmännen gällde för att vara världens skickligaste. Men Tyskland hade ändå ifråga om ekonomisk utveckling ännu inte hunnit lika långt som England eller Frankrike.⁶

I *Die Lessing-Legende* [42] skildrar Mehring Luthers roll mot bakgrunden av att det dåtida Sachsen var Tysklands ekonomiskt och kulturellt mest utvecklade land. När kurfursten Fredrik tog Luther under sitt beskydd, var det för att utnyttja honom som »finanspolitiskt verktyg». Kurfursten, som inte bara var bigott katolik utan också tänkte nationalekonomiskt, hade ingenting emot att inhösta avlatsmedel för de relikier, som han själv samlat i Wittenbergs slottskyrka, men han var inte det minsta intresserad av att hans undersåtar genom att köpa påvens avlatsbrev gynnade ärkebiskopen och kurfursten av Mainz.

Mehring vill inte uppfatta Luthers offentliggörande av de 95 teserna som någon handling av världshistorisk betydelse, och inte heller vill han datera reformationshistorien från det tillfället. En antiromersk rörelse fanns nämligen, som han påpekar, redan århundradet dessförinnan inom alla folkklasser, och humanisterna hade länge bekämpat de kyrkliga missbruken — mycket skarpare än Luther med sina »tama« teser. Mehring stöder sin uppfattning härvidlag bl.a. på den omständigheten, att Luther själv ofta gett uttryck för häpnad över att hans teser fick en sådan verkan i vida kretsar. Att Luther, som betecknas som »der geistlig beschränkteste« av den reformatoriska rörelsens andliga ledare, trots det var den, som behöll segern, medan »die geistlig bedeutende«, Hutten, Müntzer och Wendel Hipler slutade som förlorare, hade enligt Mehring sin grund i det ekonomiska läget. Sachsens ekono-

⁵a.a. [20] 431 f

⁶a.a. [20] 432 f

miska utveckling betecknas som det verksammaste medlet till Luthers berömmelse.⁷

Mehring's nedvärdering av Luther hör också nära samman med hans historiesyn:

Saken förhåller sig... helt enkelt så, att när den historiska utvecklingen blivit mogen för ett viktigt avgörande, så finns det alltid en människa... som också i det yttre verkställer det som innerst sedan länge är avgjort. Blir det inte den ene, så blir det en annan.⁸

»Den enskilda människoanden« är, hur betydelsefull han än synes vara, enligt Mehring inget annat än »en försvinnande Atom« gentemot »folksjälen«.⁹

Låt vara att Mehring betecknar den kyrkliga reformationen som endast en reform vid sidan av den nationella och den sociala, så karakteriserar han den dock som:

den arkimediska höjdpunkt, vid vilken hävstången kunde fästas för att höja den medeltida samhälls- och statsordningens värld...¹⁰

Därför måste den tyske reformatorn vara en munk eller i varje fall en präst, ty då teologin hade monopol på bildningen, kunde en befrielse från Rom endast ske i kyrkligt-teologiska former. Det var denna omständighet och inte Luthers personlighet, som enligt Mehring kan förklara det djupa intryck, som Luthers teser gjorde.¹¹ Någon personlig storhet tillskrivs honom inte:

Ännu lärorikare är det att se, hur oändligt liten Luther visade sig som en »stor man« gentemot tidens viktigaste fråga... då bönderna uppställde sina tolv artiklar...¹²

I sitt arbete *Deutsche Geschichte vom Ausgange des Mittelalters* [41] ger Mehring måhända en mera positiv bedömning av reformationen:

⁷Gesammelte Schriften [42], 9, 220 f

⁸a.a. [42] 5, 249

⁹a.a. [42] 250

¹⁰a.a. [42] 251 f

¹¹ibm [42]

¹²a.a. [42] 253

Det historiska framåtskridandet knöt sig inte till humanismen utan till den tyska reformationen.¹³

Kritiken av Luther är dock här ännu fränare än förut:

Alltsedan sitt förräderi mot bönderna hade Luther blivit en krypande furstetjänare... utarbetade... en furstekatekes, sådan att ingen av monarkins tallriksslickare hade kunnat tänka ut den vedervärdigare.¹⁴

¹³Deutsche Geschichte [41], 33

¹⁴a.a. [41] 49

Del III

Marxister efter oktoberrevolutionen.

Kapitel 6

I Sovjetunionen.

Den stora socialistiska oktoberrevolutionen inledde en ny era i mänsklighetens historia, den utövade ett avgörande inflytande på den fortsatta ideologiska utvecklingen och därmed också på filosofins utveckling.¹

Detta [18] är officiell sovjetisk historieuppfattning, och vad som här sägs om »en ny era« i mänsklighetens historia kan också tillämpas på historievetenskapen. Även om forskare, som inte accepterat historiematerialismen eller vill betecknas som marxister, ändå tillåtits att forska och undervisa vid statlig institutioner i Sovjetunionen, så är ändå historiematerialismen den enda officiellt godkända teorin.² Det innebär, att man i historiska arbeten, som publiceras i Sovjetunionen och även i andra öststater, får räkna med att genomgående finna åtminstone inledande referenser till Marx och Engels men även till Lenin.³ I sin föreläsning vid Swerdlovuniversitetet den 1 juli 1919 *Om staten* slog Lenin [25] fast:

¹Geschichte der Philosophie [18], I, 10

²Ett exempel på detta är Josef Kulischer, som undervisade i ekonomisk historia i S:t Petersburg redan under tsartiden och inte bara fick fortsätta med denna verksamhet efter revolutionen och under Stalintiden utan också år 1926 utgav sin *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*. Denna har sedan dess utkommit i nya upplagor och även översatts till tyska. Enligt förordet i den tyska utgåvan 1954 erinrar Jürgen Kuczynski om att Kulischer inte är marxist utan »produkten av solid borgerlig rysk forskartradition«. Han understryker emellertid, att Kulischers arbete inte får betraktas som en lärobok utan en »materialbok«. Se *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte* [22] I, VII.

³»I verkligheten består det ett olösligt organiskt samband mellan å ena sidan Marx och Engels lära och Lenins.« *Geschichte der Philosophie I* [18], 13

Denna samhällets uppdelning i klasser måste alltid klart och tydligt framstå för oss som ett grundläggande faktum i historien.⁴

I sin föreläsning presenterade sedan Lenin en snabböversikt av mänsklighetens historia, varvid han utifrån teorin om klasskampen menade sig kunna påvisa en lagbundenhet i utvecklingen från ett klasslöst ursamhälle över ett slavägarsamhälle till det feodala samhället, där en kapitalistklass uppstod, vilket efterhand ledde till att den feodala samhällsformen ersattes av en ny.⁵

Utifrån en sådan teori tilldrar sig självfallet övergångarna mellan de olika samhällsformerna historikernas särskilda intresse. Detta kan förklara, varför särskilt reformationstiden kommit i fokus som en övergång från ett feodalt till ett kapitalistiskt samhälle.

En sovjetisk forskare, som särskilt har inriktat sig på reformationstiden, och som betecknas som »den egentlige förnyaren av den marxistiska reformations- och bondekrigshistoriografin«,⁶ *M.M. Smirin* [50] [51], har på följande sätt karakteriserat reformationforskningen såväl i Sovjetunionen som i DDR [61]:

Den marxistiska reformationshistoriografin börjar med F. Engels tes, att i det politiskt söndersplittrade Tyskland med dess komplicerade klasstruktur, vilket vid övergången mellan 1400- och 1500-talet upplevde en ekonomisk blomstrings-tid och ett mångsidigt samhälleligt uppsving, var det Luther, som gav signalen »... till en rörelse, vilken skulle dra in alla ständer i malströmmen och skaka hela riket«. Denna allmänna tes utarbetades konkret redan i DDR och UdSSR, där reformationshistorien behandlas i sammanhang med de ekonomiska, sociala och politiska problem, som hör till den i Tyskland utspelade första akten av den europeiska borgerliga revolutionen.⁷

I anslutning till Lenin behandlas också Luthers person och verk i ljuset av teorin om klasskampen. I ett arbete utgivet av Akademie der Wissenschaften der UdSSR, *Geschichte der Philosophie* [18], beskrives reformationen som en klasskamp, vilken föres dels av borgerskapet,

⁴Lenin, Valda verk 3 [25], 190

⁵a.a. [25] 190 f

⁶Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1960 [69], 150

⁷Weltwirkung der Reformation [61], 58 f

dels av »massorna«, städernas plebejer och bönderna. Martin Luther säges ha stått i spetsen för den borgerliga fraktion, som nöjde sig med en i från Rom fri kyrka och sekularisering av kyrkogodset. Artikelförfattaren försöker också sammanfatta sin uppfattning av Luthers teologiska utveckling:

Under den första tiden framhåller reformationens ideologer betydelsen av det mänskliga förnuftet, men inte länge. När Luther, skrämmd av den revolutionära rörelsen, övergick till reaktionens läger, riktade han rasande angrepp på förnuft och vetenskap.⁸

Också W.F. Semjonov förklarar Luthers reformation på legal väg som ett uttryck för vissa klassintressen, nämligen furstarnas och borgerskapets.⁹ Att den radikala reformationsrörelsen under Thomas Müntzer misslyckades, förklarar han med att det då ännu inte fanns något utvecklat proletariat, som kunde ställa sig i spetsen för bonderörelsen, vilket i sin tur berodde på att det ännu inte existerade någon kapitalism, endast tidiga ansatser till en sådan.¹⁰

I *Weltgeschichte in Zehn Bänden* [60], utgiven av samma institution som *Geschichte der Philosophie* [18] och med M.M. Smirin som huvudredaktör, sätts i framställningen om Luther kärnpunkten i hans teologi, läran om rättfärdiggörelsen genom tron, i relation till teorin om klasskampen. Genom att Luther framställde tron som den enda förbindelsen mellan människa och Gud, skall han ha gett uttryck för ett intresse hos borgerskapet av att frigöra sig från påvedömetts politiska och ideologiska förmyndarskap, låt vara att Luther själv motsatte sig, att rättfärdiggörelseläran användes som ett vapen i borgerskapets kamp för en ideologisk nyordning av samhället. Detta förklaras med att för Luther varje politisk ordning var förenlig med kristendomen. Detta innebar i det läge som då rådde, att Luther förlänade »ett nytt religiöst rättfärdigande åt feodalismen«.¹¹

Den revolutionära oppositionen däremot utnyttjade enligt artikelförfattaren Luthers teser genom att i dem intolka sina egna krav. Även om Luther själv ännu år 1520 manade till en våldsamt kamp mot Rom,¹²

⁸*Geschichte der Philosophie* I [18], 287. Ett onyanserat påstående! Om Luthers uppskattning av det mänskliga förnuftet som en gåva av Gud se Becker, *The Foolishness of God* [2], 71 ff

⁹Semjonov, *Geschichte des Mittelalters* [49], 309

¹⁰a.a. [49] 317. Jmfr. vad Lenin skrev 1908: »... utan proletariats initiativ och utan dess ledning är bönderna ingenting.« *Werke* 15 [26], 48

¹¹*Weltgeschichte* 4 [60], 189

¹²a.a. [60] 191

sökte han likväl stöd, t.ex. på riksdagen i Worms, inte »i den breda folk-rörelsen utan i det starka furstepartiets opposition«. ¹³ Artikelförfattaren hävdar vidare, att Luther efterhand skulle ha övergett läran om rättfärdiggörelsen genom tron och i stället sett som sin huvuduppgift att göra kyrkan till ett verktyg för den feodala reaktionen. ¹⁴

Smirins förtrogenhet med reformationstiden har i synnerhet dokumenterats genom hans båda monografier *Deutschland vor der Reformation* [50] och *Die Volksreformation des Thomas Müntzer* [51].

I det förstnämnda arbetet jämföres Luther reformation med tidigare ställda reformkrav, sådana de formulerats i den s.k. »Reformation des Kaisers Sigismund«. Enligt Smirin har dess författare föregripit Luthers princip om »det allmänna prästadömet« men tillämpat den på ett mera konsekvent sätt. Luther tillämpade den nämligen uteslutande på det andliga området och detta till följd av tvärikesläran. Enligt denna skilde Luther på gudomlig rätt och mänsklig rätt. En sådan distinktion saknas i »Reformation des Kaisers Sigismund«. ¹⁵

I *Die Volksreformation des Thomas Müntzer* [51] söker Smirin härleda Luthers tvärikeslära från den taulerska mystiken och dennas distinktion mellan den inre och den yttre människan. Härvid kan han hänvisa till vad Marx menade sig ha iakttagit hos Luther: »Slaveri på grund av övertygelse« (se sidan 3 eller den tryckta boken s. 12). ¹⁶ För Thomas Müntzer däremot innebar inte reformationen som hos Luther att »vara upphöjd över världen« utan att »förändra världen«. ¹⁷ Medan Luther enligt Smirin ställde sin reformation i den tyska feodalismens tjänst, förkunnade Müntzer, att Tysklands sociala omvandling måste börja med en likvidering av furstestaten. ¹⁸

Smirin medger dock, att det, som förde till en brytning mellan Luther och Müntzer, var en principiellt dogmatisk åsiktsskillnad: Müntzer angrep inte bara katolicismens grundåskådningar överhuvud (jmf.

¹³a.a. [60] 194

¹⁴a.a. [60] 211. Denna något uppseendeväckande tes är desto mer förbluffande mot bakgrunden av att en kännare av reformationstiden som Smirin är verkets huvudredaktör.

¹⁵Smirin, *Deutschland vor der Reformation* [50], 122 f. »Reformation des Kaisers Sigismund« är en reformskrift daterad till 1439, vilken också utnyttjades av Luther i Till den kristna adeln av tysk nation, se därom Waas, *Die Bauern im Kampf* [57], 60

¹⁶Smirin, *Die Volksreformation des Thomas Müntzers* [51], 229 ff. En tysk forskare, Günther Mühlfordt, har framhållit, att Luthers utgåvor av »Theologia Deutsch« 1516 och 1518 gav ett litterärt vapen åt den radikala reformationsrörelsen, se *Weltwirkung der Reformation* [61], 209

¹⁷Smirin a.a. [51] 234

¹⁸a.a. [51] 247 f

Engels på sidan 12 eller i den tryckta boken på s. 22).¹⁹ Luther hade därför helt rätt, när han i Müntzers lära spårade en tendens att helt ersätta den kyrkliga dogmatiken med en inomvärldslig moralisk princip, som byggde på det mänskliga förnuftet.²⁰

Några uttalanden i nämnda arbete har gett upphov till en intern sovjetisk debatt. Smirin hänvisar till att Engels och Lenin uppfattat det tyska bondekriget som första akten i den europeiska borgerliga revolutionen.²¹ I det tidigare nämnda *Deutschland vor der Reformation* [50] söker Smirin påvisa orsaken till att det skulle ha förelegat en revolutionär situation. Bl.a. menar han, att Tyskland i slutet av 1400- och början av 1500-talet skulle ha genomgått »en betydande ekonomisk utveckling«.²²

År 1956, samma år som omvärderingen av Stalin och avskaffandet av Stalinkulten, utsattes Smirins syn på bondekriget och den borgerliga revolutionen för kritik i en artikel i tidskriften »Woprosy Istorii« (översatt i »Sowjetwissenschaft« 1957, vartill hänvisas här). Artikelns författare, *O.G. Tschaikowskaja*, avvisade tanken på bondekriget och reformationen som en borgerlig revolution, vilken orsakats av motsättningen mellan produktivkrafternas utvecklingsstadium och produktionsförhållandena.²³ Hon erinrar inledningsvis om att det är nödvändigt att hålla isär begreppen »borgerskap« och »bourgeoisie« (jmf. sidan 14 eller den tryckta boken s. 24), och att Engels, när han framhöll reformationen som det europeiska borgerskapets första stora angrepp på feodalismen, inte använde uttrycket »bourgeoisie« utan »borgerskap«. Hon förnekade också bestämt, att förutsättningar för en revolution, nämligen kapitalistiskt utvecklade förhållanden, förefanns. Reformationen var enligt henne »en borgerskapets sociala och ideologiska rörelse i ett bestämt stadium av dess utveckling«.²⁴ Bondekriget utgjorde ingen beståndsdel i den borgerliga revolutionen utan var rätt och slätt ett bondeuppror i raden av andra sådana, i en tid, då kapitalistiska förhållanden ännu blott var i sin begynnelse.²⁵

Smirin bemötte kritiken i en artikel följande år (översatt i »Sow-

¹⁹ a.a. [51] 323

²⁰ a.a. [51] 655

²¹ a.a. [51] 104

²² *Deutschland vor der Reformation* [50], 7. Jmf. Lenin: »Revolutionen är omöjlig utan en hela nationen omfattande kris.« *Werke* 31 [26], 71

²³ *Sowjetwissenschaft* [67], 1957, 721 ff

²⁴ a.a. [67] 737

²⁵ ibm [67]

jetwissenschaft« 1958).²⁶ Han sökte därvid ådagalägga, att det redan vid 1500-talets början i Tyskland fanns tecken på ett begynnande kapitalistiskt näringsliv. Han nämner bergsbruket och anför en uppgift om att vid tiden för bondekriget 100.000 personer skulle ha varit sysselsatta inom denna näring. Bl.a. stöder han sig på en samtida skildring, Georg Agricolas *De re metallica libri XII*, där bergsbruket i Sachsen, Thüringen och Harz behandlas. Det bergsbruk, som Agricola beskriver, byggde inte på monopol eller småproducenters individuella utsugning av lönearbetare. Smirin framhåller också, under hänvisning till en sovjetisk socialhistoriker, att det även förekom koncentrerad manufaktur med hantverkare, som egentligen var lönearbetare, liksom förlagsverksamhet.

Ytterligare en forskare, *A.D. Epstein*, tog del i debatten (övers. i Sowjetwissenschaft 1958) och gjorde gällande, att Smirin snarast hade underskattat antalet sysselsatta i bergsbruket. Epstein erinrade också om textilindustrins,²⁷ handelns och de stora handelssällskapens betydelse. De av Luther så häftigt kritiserade »monopolia«²⁸ säges ha spelat en progressiv roll i utvecklingen. Men bondekrigets utgång innebar, att borgerskap och feodaladel, motståndare till en kapitalistisk utveckling, avgick med seger, och Tyskland drabbades till följd därav av en 300-årig stagnation. Epstein talar om »en borgerlig revolution utan bourgeoisie«.²⁹

Smirin har också i samband med ett internationellt forskarsymposium i Wittenberg 1967 utförligt granskat Luthers tvårikeslära³⁰ och därvid utgått från några av Luthers skrifter från 1520-talet: *Om den världsliga överheten, hur långt man är skyldig att lyda den, Förmaning till fred på grundval av böndernas tolv artiklar* och kommentaren till Deuteronomion.³¹ Han menar, att Luthers tvårikeslära inte bara hade en reaktionär utan också en progressiv innebörd.

Reaktionär betecknar han den såtillvida, som den förlänade den världsliga makten, staten, religiös auktoritet. Men genom att den befriade staten från religiöst ansvar och från kyrkans dogmatiska anspråk på överhöghet, kan den också sägas ha haft en progressiv betydelse. Den innebar åtminstone början till en ny uppfattning av staten, enligt vilken myndigheterna inte längre är bundna av annat än för-

²⁶Sowjetwissenschaft 1958 [67], 243 ff

²⁷a.a. [67] 363 ff

²⁸Se [W2] X, 928 ff

²⁹Sowjetwissenschaft 1958 [67], 243 ff

³⁰Weltwirkung der Reformation [61], 1, 57 ff

³¹[W2] X, 374 ff, 57 ff, III, 1376 ff

nuftet och det, som kan främja undersåtarnas bästa.³² Fursten skall enligt Luther betrakta sig själv »som en folkets tjänare och inte som en herre över folket. . . «³³ Det är därför enligt Smirin fel att betrakta Luthers lära uteslutande som en ideologi för den konservativa del av borgerskapet, som Luther var förbunden med. När Luther hänvisade till förnuftets betydelse för statsstyrelsen, innebar detta enligt Smirin ett föregripande av en modern statsuppfattning.³⁴ Medan Luther emellertid nöjde sig med att abstrakt-teoretiskt uppställa sin nya politiska idé, sökte däremot den radikala delen av den borgerliga rörelsen att praktiskt realisera den.³⁵

³²Weltwirkung der Reformation [61], 1, 62 ff

³³a.a. [61] 66

³⁴a.a. [61] 63

³⁵a.a. [61] 71

Kapitel 7

I Tyska Demokratiska Republiken.

I DDR har man kunnat knyta an till en omfattande tysk icke-marxistisk forskartradition, när det gäller reformationens och tyska bondekrigets historia. Alltjämt refererar man till *W. Zimmermann* [62] [63] (se sidan 11 eller den tryckta boken s. 20 f). Hans arbete har utkommit i flera nya upplagor. Det utgavs första gången 1841–43 och i en ny upplaga ombesörjd av Wilhelm Bloss [62] 1891. Under Tredje riket kom ytterligare ett par upplagor försedda med förord i nazitidens anda, 1933 och 1939. Efter kriget utgavs en »Volksausgabe« [63] 1952.¹ Ett annat verk, som också marxister satt visst värde på, är *Der deutsche Bauernkrieg* av *Günther Franz* [14]. Det utkom 1933, strax efter die Machtübernahme, och författaren betraktar bondekriget i ljuset av sin egen tids händelser:

I dag, vid slutet av den första segerrika tyska revolutionen, har bonden i Tredje riket äntligen vunnit den ställning i nationens liv, som han redan 1525 eftersträvade.²

Också från nazitiden är *Adolf Waas*, *Die große Wendung im deutschen Bauernkrieg* [58] (1939). Samme författare har 1964 kommit med *Die Bauern im Kampf um Gerechtigkeit 1300–1525* [57]. En marxistisk historiker, *Günther Vogler* [22], har funnit den sistnämnda framställningen värd en visserligen på vissa punkter kritisk, men dock utförlig recension, där han inledningsvis beklagar, att marxistisk historieskrivning ännu ej kunnat samla sig till den »representativa och omfattande

¹Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1960 [69], Sonderheft, 149

²Franz, *Der deutsche Bauernkrieg* [14], V

framställningen av bondekriget»,³ vilket väl får tolkas som ett erkännande av, att man alltjämt står i ett beroendeförhållande till den tidigare icke-marxistiska forskningens resultat.

I DDR har en rad sovjetiska arbeten utgivits i tysk översättning, t.ex. av Smirin [50] [51], Semjonov [49] och Kosminski.⁴

Historieforskning och historieskrivning står i DDR i det maktägande partiets tjänst. På det socialistiska enhetspartiets III. Parteitag 1950 inskräpades plikten att studera det tyska bondekriget.⁵ Vid enhetspartiets II. Parteikonferenz 1952 uppdrogs åt historikerna att söka efter »spåren av vårt folks storslagna förflutna, dess fosterländska dåd i kampen mot förtryck och barbari. . . för att ur historien ösa kraft för vårt handlande i dag». ⁶ (kurs. här) Året därefter började man att som ett led i detta intresse utge *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*.⁷

³Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte [66], 1967, 352 ff

⁴Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1960 [69], 149 ff

⁵a.a. [69] 146

⁶a.a. [69] 147

⁷ibm [69]

Kapitel 8

»Förborgerlig revolution«.

Den ovan nämnda sovjetiska diskussionen (sidan 30 eller den tryckta boken s. 37 f) om reformationen och bondekriget som första borgerliga revolution har också förts över till DDR. Uttrycket »frühbürgerliche Revolution« förekommer dock redan 1952 i *Alfred Meusels* [45] *Thomas Müntzer und seine Zeit*. Reformation och bondekrig framställs där som två etapper i tyska folkets »förborgerliga revolution«. ¹ Meusel ställer frågan, hur Luther kunde sätta sig upp mot påven och ändå undgå en Savonarolas och en Hus' öden. Han förklarar det dels med att Luther fram till 1519, när han avböjde att resa till Rom, endast var en »bonde« i schackspelet mellan kejsare och påve, dels i de starka antipapistiska strömningar, som rådde i Tyskland. ² När Luther 1522 återvände från Wartburg till Wittenberg, var han enligt Meusel inte längre reformatorn, som angrep Rom, utan endast en reaktionär, som trädde upp mot de folkliga rörelser, vilka ville fullfölja reformationsverket. ³

Leo Stern [11] [53], som 1953 kom med *Martin Luther und Philipp Melanchthon — ihre ideologische Herkunft und geistliche Leistung*, betonar, att tidens politiska och religiösa idéer inte skall betraktas som orsaker till utan som ett resultat av att »förkapitalistiska produktionsförhållanden« sedan 1300-talet börjat växa fram inom det feodala samhället. ⁴ Detta medförde inre motsättningar och ledde till politisk och ideologisk opposition mot den feodala katolska kyrkan redan före reformationen, vilket bl.a. tog sig uttryck i humanismen. Luther var inte själv humanist men sökte förbund med humanisterna gentemot den ge-

¹Meusel, *Thomas Müntzer und seine Zeit* [45], 41

²a.a. [45] 54 ff

³a.a. [45] 67 och 77. Engels sätter Luthers »avfall« redan vid framläggandet av skriften *Till den kristna adeln* år 1520. *Tyska bondekriget* [8], 58

⁴Stern, *Martin Luther und Philipp Melanchthon* [53], 11 ff

mensamme fienden, Rom. Genom humanisterna lärde han känna kritiken mot det sk.k. konstantinska gåvobrevet och kom i kontakt med Hus' läror.⁵

Stern hänvisar till tre av Luthers programskrifter: *Till den kristna adeln av tysk nation: Om det kristna ståndets förbättring*, *Om kyrkans babyloniska fångenskap* och *Om en kristen människas frihet*. Dessa blev enligt Stern programskrifter också för »unghumanisterna«. De angrepp Luther i dessa riktade mot katolska kyrkans tre »grundmurar«, nämligen skillnaden präster — lekmän, kyrkans rätt att ensam utlägga Skriften och påvens rätt gentemot koncilierna, var enligt Stern »eminent politiska krav«. »Dessa lärors politiska sprängkraft i den redan explosiva revolutionära situationen i Tyskland var oerhörd.«⁶ T.o.m. Luthers formalprincip, rättfärdiggörelsen genom tron allena, betecknas som »ett politiskt program«. Också Stern uppfattar sålunda reformationen som en revolutionär rörelse i en övergångstid mellan ett feodalt och ett kapitalistiskt samhälle.⁷

Tysklands »förborgerliga revolution« diskuterades år 1961 inom Sektion Mediävistik der Deutschen Historiker-Gesellschaft, och ett referat av diskussionen föreligger i tryck [5].

Max Steinmetz, en av Tysklands ledande reformationsforskare, inledde med att framlägga ett antal teser över ämnet, och dessa teser utvecklades sedan av deltagarna, bl.a. den ovannämnde sovjetiske forskaren *Smirin*, *Dietrich Loesche* och *Ingrid Mittenzwei*.

I anslutning till Engels (se sidan 13 eller den tryckta boken s. 23) hävdar Steinmetz, att revolutionens huvuduppgift var att röja väg för Tysklands nationella enande. Detta skulle ske genom att den utvecklingshämmande feodalismen krossades och då först och främst den mäktigaste feodalmakten, påvekyrkan, men därefter också de världsliga feodalherrarna. Genom att ta upp kampen mot påvekyrkan kom Luther att spela en progressiv roll.⁸

I detta sammanhang polemiserar Steinmetz mot en icke-marxistisk forskare, *Karl August Meißinger* [44], som riktat skarp kritik mot Luthers uppträdande, i synnerhet för hans lojalitet mot överheten och hans bristande förståelse för vad situationen krävde av honom. En Zwingli eller en Calvin hade enligt Meißinger handlat helt annorlunda än Luther i motsvarande situation. Meißinger skyller »die Deutsche Tragödie«, d.v.s. den fortsatta nationella splittringen, på Luthers per-

⁵a.a. [53] 61

⁶a.a. [53] 62

⁷ibm [53]

⁸Die frühbürgerliche Revolution [5] 44 ff

son. Steinmetz kan nu, utifrån marxistisk teori, uppträda till Luthers försvar. Meißinger är på grund av sin »bürgerlich idealistische Position« oförmögen att inse den verkliga orsaken till den tyska tragedin:

Varken Luther, Zwingli eller Calvin hade kunnat ersätta det, som dock till största delen fattades i de historiska tilldragelserna från 1517 till 1525/26: en utvecklad borgerlig klass som rörelsens ledande kraft.⁹

Borgerskapets svaghet berodde enligt Steinmetz på svagheten i den borgerligt-kapitalistiska ekonomin. Trots att alla förutsättningar för en borgerlig revolution förelåg, blev det därför ingenting annat än »en tidig form av den borgerliga revolution« vilken endast utgjorde »det första stadiet i de borgerliga revolutionernas långa utvecklingslinje«.¹⁰

I ett senare arbete, *Deutschland von 1476 bis 1648* [52] 1965, indelar Steinmetz »den förborgerliga revolutionen« i tre perioder. I den första av dessa är Luther huvudpersonen i den nationella antiromerska rörelsen åren 1517–1521. Genom sina teser om avlaten utlöste han revolutionen,¹¹ men hans insatser betecknas inte som den begåvade gudsmannens personliga prestationer. Hans inträde i klostret 1505 var redan det enligt Steinmetz ett uttryck för den allmänna krisen i samhället, och Luthers reformationsverk hade sin rot i det dåtida samhällets behov. Det var därför Luther kunde finna resonans för sin förkunelse inom alla klasser.¹²

Luthers progressiva betydelse säges ligga inte i hans lära men i den kamp han tog upp mot påvedömet, och varmed han inledde »die Klassenschlachten der frühbürgerlichen Revolution«. Detta brott med

⁹a.a. [5] 44. (Luther) »var bara en professor och en lydig undersåte åt sin kursachsiska överhet, och helt och hållet i ett falskt hopp till ridderskapets parti hade han med sin skrift till adeln begett sig in på ett område, vars egentliga uppgifter var honom främmande. . . Han uppfattade sin uppgift i Worms som fullgjord, när han förblev ståndaktig och vägrade att återkalla. Han förblev alltså privatman, när han redan länge var mer än privatman.« Meißinger, Luther, Die deutsche Tragödie 1521 [44], 182 ff. Det finns också andra exempel på att en marxistisk historiker som Steinmetz tar Luthers parti gentemot »borgerliga«, idealistiska kollegor. Så t.ex. i uppsatsen Reformation und Bauernkrieg in der Historiographie der DDR, där han tar avstånd från »W. von Hansteins underhaltiga arbete«, därför att denne »på ett fullständigt ohistoriskt sätt ville göra Luther till Hitlers andlige stamfader«. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft [69], Sonderheft 1960, 145

¹⁰Die frühbürgerliche Revolution [5], 45 f

¹¹Deutschland von 1476 bis 1648 [52], 87

¹²a.a. [52] 88 ff

Rom, som Luther själv inte syftat till från början, tvangs han till genom »klasskampens dialektik«. ¹³ Genom att kräva kyrkogodsets sekularisering lyckades Luther, utifrån religiösa premisser, avlägsna traditionella hämningar, vilka hindrade ett angrepp på kyrkans materiella maktställning. Han kunde därvid dra upp konturerna av ett statsväsen, som var befriat från den romerska kyrkans anspråk, vilket svarade mot borgerskapets intressen, och som sedermera kom att utformas under ledning av en antiromersk adel. ¹⁴

Under revolutionens andra skede delades den antiromerska rörelsen i tre läger, ett borgerligt moderat, ett borgerligt radikalt och ett revolutionärt borgerligt-plebejiskt. Tredje skedet utgöres av bondekriget, varvid Luther framstår som företrädare för det furstelojala borgerskapet. ¹⁵

I en uppsats från 1967, *Die Entstehung der Marxistischen Auffassung von Reformation und Bauernkrieg als frühbürgerliche Revolution*, understryker Steinmetz, att Luther före 1521 var mer än bara en »erkänd representant för borgerlig reform«. Luthers reformation betecknas då som en angelägenhet för massan, och Steinmetz belyser detta med att erinra om Luthers betydelse som bibelöversättare, språkförnyare och publicist och hans angrepp på kyrkorätten, kyrkoläran och de andliga furstarna. Först Luthers reformation har enligt Steinmetz kunnat skapa förutsättningar för en konsekvent revolutionär ideologi. ¹⁶

Vi har sett, hur sovjetiska forskare intresserat sig för det tyska bergsbruket, när det gäller att påvisa förutsättningar för en »förborgerlig revolution« (se sidan 31 eller den tryckta boken s. 38 f). Också i DDR har man velat genom egen kvantitativ forskning belysa bergsbrukets betydelse för kvalitativa förändringar inom feodalsamhället.

Adolf Laube har sålunda i en föreläsning behandlat *Bergbau, Bergstädte und Landesherrschaft in Sachsen im 15. / 16. Jh.* Han söker där påvisa, hur i synnerhet bergsbrukets uppsving utgjorde grundlag för stärkandet av furstemakten och tillkomsten av en statlig centralisation. Inom den statsapparat, som sålunda utvecklades, kom borgerliga element att spela en viss roll. ¹⁷

Dietrich Loesche [5] har i anslutning till den ovannämnda diskussionen i Deutsche Historiker-Gesellschaft presenterat en undersökning av

¹³ a.a. [52] 92

¹⁴ a.a. [52] 100

¹⁵ a.a. [52] 186

¹⁶ Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1967 [69], 1191 f

¹⁷ a.a. [69] 1968, 1577 ff

böndernas sociala ställning i trakten av den fria riksstaden Mühlhausen vid tiden för bondekriget. I sin sammanfattning konstaterar han, att bilden inte är helt entydig. Det förefanns en långt gången social differentiering, men endast i vissa byar fanns det ett »välbeställt borgerligt överskikt«. Minst hälften av lantbefolkningen var förmögenhetslös och endast 17% hade en mindre förmögenhet.¹⁸ Vid samma tillfälle framlade *Ingrid Mittenzwei* [5] en undersökning av de objektiva och subjektiva betingelserna för en revolution. I Tyskland hade kapitalistiska förhållanden uppstått, men kapitalistiska produktionsätt hämmades i sin framväxt på grund av att en central statsmakt saknades. Detta ledde då till konflikt. En annan faktor, som hämmade en kapitalistisk utveckling, var den ekonomiska utplundring, som Tyskland var utsatt för av påvestolen. De subjektiva betingelserna för en revolution betecknas som svaga. Borgerskapet var mindre revolutionärt medvetet än proletariatet.¹⁹

En amerikansk forskare, *A. Friesen* [16], har kritiskt granskat reformationsforskningen i DDR och framhållit, att revolutionsuppfattningen i DDR är präglad av franska revolutionen.²⁰ Detta kan förklara det intresse, som man visar för socialhistorisk forskning: Det gäller att kunna leda i bevis, att borgerskapet höll på att utvecklas till en revolutionär bourgeoisie, och att det också fanns ansatser till ett proletariat, som kunde tjäna som drivande kraft vid den borgerliga revolutionens genomförande. Till detta kan fogas, att också erfarenheterna från den ryska revolutionen spelar in. Där utgjorde bönderna den revolutionära klassen jämsides med proletariatet, medan borgerskapets betydelse var avgjort mindre. Detta kan förklara intresset för det tyska *bondekriget*.²¹

¹⁸Die frühbürgerliche Revolution [5], 64 ff

¹⁹a.a. [5] 90 ff

²⁰Reform, Reformation, Revolution [48], 171

²¹Märk dock den bristande tilltron till bondeklassens revolutionära förmåga hos Jürgen Kuczynski: »Bönderna har inte i något enda land på den tiden genomfört en jordreform. Bönderna har inte i något land löst banden av feodalt beroende eller kastat dem av sig. . . « Allgemeine Wirtschaftsgeschichte I [22], 159 f

Kapitel 9

Reformation och periodisering.

Enligt marxistisk-leninistisk uppfattning sker övergången från en lägre samhällsform till en högre genom revolution (jmf. sidan 27 eller den tryckta boken s. 34). Därav kommer det intresse, som man i Sovjet och i DDR ådagalagt för att söka leda i bevis, att reformationen innebar åtminstone en »förborgerlig revolution«, vilken markerar övergången från medeltiden till nya tiden. Nu innebär inte detta, att man låter reformationen utgöra en skarp gräns mellan två tidsepoker. *Gerhard Schilfert* har sökt visa, att reformationen utgjorde den första i en rad av revolutioner, vilka var för sig betecknar olika stadier i en utveckling från feodalism till kapitalism. Denna process sträcker sig enligt Schilfert från omkring 1500 fram till franska revolutionens fjärde och sista stadium.¹ Frågan om gränslinjen mellan medeltiden och nya tiden i tysk historia togs upp av Max Steinmetz [11], när man 1967 firade 450-årsminnet av Luthers teser. Han ställde då frågan: Hörde Tysklands förborgerliga revolution hemma i slutet av medeltiden, i början av nya tiden eller är den en företeelse mellan dessa epoker? Han erinrar därvid om att enligt gängse marxistisk periodisering betecknas tiden mellan reformationen och westfaliska freden som »Spätmittelalter«, men han finner för sin del uttrycket »Früheneuzeit« bättre.² *Bernhard Töpfer* fortsätter debatten och vill för sin del utsträcka tiden »Früheneuzeit« till 1789.³

Ernst Engelberg anknyter i sitt inlägg till att Engels anger medeltidens slut till Konstantinopels fall 1453, och han kan för sin del tänka

¹Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1968 [69], 1212 ff

²a.a. [69] 1967, 663 ff

³a.a. [69] 1968, 773 ff

sig en »Epochenzäsur« mellan 1517 och 1536, året för Calvins reformation i Genève. Tiden 1453–1517 betecknas som den revolutionära förberedelse tiden, »aftonen före den förborgerliga revolutionen, förspelet till 'den kapitalistiska eran'«. ⁴

⁴a.a. [69] 1971, 1243 f. Referensen till Engels se [MEW] 20, 463. »Kapitalistischen Aera« är citat från Marx, [MEW] 23, 743

Kapitel 10

Luther som nationalekonom.

När forskare i DDR ägnar sig åt att analysera Luthers uttalanden i nationalekonomiska frågor, kan de, som vi sett (sidan 5 eller den tryckta boken s. 14 ff), göra detta som goda lärjungar till Marx.

Hans Mottek [46] erinrar om de stora handelsmonopolen, som från 1400-talets slut utplundrade konsumenterna genom att behärska den europeiska kopparmarknaden i syfte att hålla priserna höga. Andra monopol avsåg att behärska marknaden för andra varor som kvicksilver, ull och peppar. När Luther angrep dessa monopol, gav han uttryck för en folklig opinion, vilken dock var maktlös, eftersom monopolföretagen beskyddades av kejsare och furstar.¹ Det rika borgerskapet, städernas patricier, var därför nära förbundna med feodaltherrarna och ställde sina medel till dessas förfogande vid bondekriget. Borgerskapets mittskikt gick heller mestadels inte över på böndernas sida, då de skrämdes av böndernas sociala krav. För detta skikt spelade befrielsen från Roms utplundring den viktigaste rollen, vilket enligt Mottek förklarar Luthers avståndstagande från bondekriget.²

Rudhard Stollberg [54] nämner Luthers kritik av den lyximport, som medförde penningflöde ur landet, och placerar honom som nationalekonomisk tänkare bland monetaristerna.³ Samma syn möter vi hos *Fritz Behrens* [3], som betraktar Luthers ekonomiska åskådning som en spegelbild av tidens förändrade produktionsförhållanden,⁴ som innebar, att den gamla feudala samhällsordningen bröts av Wucherka-

¹Mottek, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands* [46], I 223 f.

²a.a. [46] 241 f

³Stollberg, *Geschichte der bürgerlichen politischen Ökonomie* [54], 18

⁴Behrens, *Grundriß der bürgerlichen politischen Ökonomie* [3], 82

pitalet, vilket tillsammans med köpmannakapitalet tillhör kapitalismens förkapitalistiska former.⁵

Günter Fabiunke [10] har utfört en mera omfattande analys av Luthers nationalekonomiska uttalanden. Liksom Behrens betonar han, att dessa återspeglar den begynnande omvälvningen från feodalism till kapitalism. Den ofta motsägelsefulla sammansättningen av både progressiva och reaktionära drag i Luthers ekonomiska uppfattning förklaras av en motsvarande motsättning inom den antifeodala, borgerliga rörelsen i Tyskland.⁶ När Luther i avlatsstriden blev talesman för den nationella, borgerliga oppositionen mot den katolska kyrkan, vände han sig, paradoxalt nog enligt Fabiunke, mot den mera progressiva delen av borgerskapet, de kapitalistiska köpmännen.⁷

Rötterna till Luthers uppfattning i ekonomiska frågor, hans »småborgerliga ideologi«, kan enligt Fabiunke först sökas i föräldrahemmet⁸ — Luthers far hade lyckats arbeta sig upp från lönearbetare till småföretagare — och längre fram i Luthers juridiska studier i Erfurt, där det traditionalistiska draget i hans tänkande grundlades. Men också som »Distriktsvikar« i Augustinerorden fick han kontakt med ekonomiska problem.⁹ Senare kom hans erfarenheter av näringslivet att inskränka sig till Sachsen-Thüringen och förhållandena där, och han saknade enligt Fabiunke förståelse för de problem, som förknippas med finansiering av produktion genom industrikapital.¹⁰ Han kände väl till tidens handelspraxis men uteslutande ur konsumentens och småproducentens perspektiv.¹¹ Det avgörande för Luthers ekonomiska uppfattning var dock, menar Fabiunke, hans klasstillhörighet.¹² Han förblev »den ideologiske representanten för en borgerlig utveckling, vilken var kraftigt präglad av feodala inslag ... «¹³

Luther levde i en tid, då staten »med historisk nödvändighet« måste utvecklas till ett maktinstrument för det nationella borgerskapet för att aktivt kunna stå i det borgerligt-kapitalistiska framstegets tjänst. Staten måste därvid spela »sin roll som förlossningshjälp för den nya ordningen«. ¹⁴ Mot denna bakgrund vill Fabiunke förstå, varför Luther

⁵a.a. [3] 83 ff

⁶Fabiunke, Martin Luther als Nationalökonom [10], 13 ff

⁷a.a. [10] 24

⁸a.a. [10] 26

⁹a.a. [10] 29 f

¹⁰a.a. [10] 36 f

¹¹a.a. [10] 38

¹²a.a. [10] 39

¹³a.a. [10] 62

¹⁴a.a. [10] 83

krävde statens aktiva ingripande på nästan alla samhällsområden och tilldelade staten en aktiv ekonomisk roll.¹⁵ Som progressiv betecknar Fabiunke även Luthers uppfattning om alla stånd och kallelser som religiöst likvärdiga.¹⁶

Som en av de viktigaste beståndsdelarna i Luthers ekonomiska tänkande och som det viktigaste bidraget till utvecklingen mot en borgerlig ekonomi betecknas hans höga uppskattning av arbetet, i synnerhet hans värderande av alla mänskliga arbeten som etiskt-religiöst likvärdiga.¹⁷ Lantarbetet t.ex., som enligt thomismen kom längst ner på värdeskalan, sattes av Luther högst.¹⁸

Ifråga om handeln betraktade Luther arbete, kostnad och risk som de tre »naturliga faktorerna« vid prissättningen. Hans uppfattning härvidlag har enligt Fabiunke en klart antikapitalistisk karaktär.¹⁹ (jmf. sidan 6 eller den tryckta boken s. 16)

Fabiunke säger sig hos Luther finna en tro på ekonomisk lagmässighet i det historiska skeendet:

*Detta är ett av Luthers viktigaste bidrag till den ideologiska förberedelsen för en på erkännande av objektiva ekonomiska lagar vilande vetenskaplig politisk ekonomi. Bara detta gör honom värdig en äreställning i det ekonomiska tänkandets historia.*²⁰

När det gäller Luthers kamp mot ränta och Wucher, framträder det antikapitalistiska draget i hans tänkande som tydligast.²¹ När Luther emellertid förklarar två former av ränta för tillåtna, »Schadewacht« och »Zinskauf«, bildar detta enligt Fabiunke »den teoretiska höjdpunkten i hans tänkande«. Luther säges därmed ha visat, att han äntligen börjat inse »de objektiva ekonomiska grundvalarna för förvandlingen av pengar till kapital. . . «²² Luther har, trots en eljest primitiv uppfattning om sambandet mellan räntebildning och produktion, dock riktigt

¹⁵a.a. [10] 86 ff. Man kan här jämföra med den laissez-faire inställning, som företrädare för 1800-talets väckelser intog, där statens enda uppgift var att upprätthålla ordning. Väckelsen bidrog till att ge Manchesterliberalismen religiös motivering, vilket knappast kan skyllas på arvet från Luther.

¹⁶a.a. [10] 94

¹⁷a.a. [10] 100 f

¹⁸a.a. [10] 103

¹⁹a.a. [10] 110 ff

²⁰a.a. [10] 116

²¹a.a. [10] 120

²²a.a. [10] 130. Luther behandlar frågan om Zinskauf i en tidig skrift från 1519, Schadewacht däremot först i en skrift från 1540.

uppfattat räntans materiella grundlag, hur den uppkommer genom produktionen.²³ Genom sin lära om det berättigade i Zinskauf säges Luther ha bidragit till att juridiska och moraliska hinder för en fortsatt kapitalistisk utveckling undanröjdes.²⁴

Till sist konstaterar Fabiunke, att Luthers ekonomiska tänkande ofta är motsägelsefullt, vilket förklaras som en reflex av »det vankelmodiga klassmedvetandet hos Luther«. ²⁵ Med sin tvårikeslära har han skapat en utgångspunkt för den moderna borgerliga ekonomin.²⁶ Men han betecknas dock som helt bunden i sin tids naturhushållningsekonomi, vilket kunde medföra, att samme Luther, som godtog den feodala utsugningen som »naturgemäß«, betecknade former för det kapitalistiska mervärdet som former för otillåten utsugning av nästan.²⁷ I detta hänseende liknar Fabiunke Luther vid de tidiga socialisterna Thomas Campanella och Thomas Moore.²⁸

²³Fabiunke a.a. [10] 135

²⁴a.a. [10] 136

²⁵a.a. [10] 138

²⁶a.a. [10] 140

²⁷a.a. [10] 143. Jmfr. Luthers ord: »Men en ockrare är obetingat en mördare, ty han inte bara underlåter att hjälpa den hungrige, han rycker också brödet ur munnen på honom.«

²⁸a.a. [10] 144

Kapitel 11

Luther som teolog.

Marxistisk historieskrivning har med viss rätt kritiserats för att den alltför litet uppmärksammat de teologiska frågor, som likväl upptog det mesta av Luthers intresse.¹ Det finns dock åtminstone ett exempel från DDR på att man också från marxistisk utgångspunkt intresserat sig för Luther som teolog. Det är *Rose-Marie Müller-Streisands* [47] bok *Luthers Weg von der Reformation zur Restauration*, som handlar om hur Luthers reformationsteologi utvecklades. Författaren periodiserar Luthers teologiska utveckling utifrån hans kyrkokritik och hävdar, att Luthers kritik av kyrkan kommer till tiden före hans kritik av kyrkans lära. Målet för Luthers angrepp på kyrkan är till att börja med inte den falska läran om rättfärdiggörelsen utan kyrkans felaktiga praxis.² Men med sin nya förståelse av läran om boten ifrågasatte Luther den härskande kyrkans lön- och straffsystem. Mot kyrkans teori om goda gärningar satte han den tanke på passivitet, som han övertagit från den tyska mystiken.³ Därigenom kom Luthers teologi att för alla klasser framstå som användbar för de egna intressena. Den utgjorde därvid en återspeglning ideologiskt av de ekonomiska och politiska intressen, som gick ut på en befrielse från Roms utplundring av Tyskland.⁴ När Luther enligt Müller-Streisand redan 1521/22 intog sin position i klasskampen, hörde detta samman med hans teologiska utveckling.⁵ Genom sin lära om *politicus usus legis* har Luther bundit kyrkan vid

¹Se t.ex. H.G. Koch, *Das Lutherbild des Kommunismus, i Zeitwende, Die neue Furche* [70]

²Müller-Streisand, *Luthers Weg* [47], 46

³a.a. [47] 92 ff

⁴a.a. [47] 96

⁵a.a. [47] 98 f

furstemakten.⁶ Man kan inte, enligt vad hon kan finna, härleda Luthers ställningstagande utifrån hans förståelse av Rom. 13 (»Var och en skall vara underdånig överheten«) då Luther inte var konsekvent i sin tillämpning härav. Han förnekade nämligen folkets rätt till uppror mot fursten men tillerkände däremot furstarna rätt att obstruera mot sin överhet, kejsaren.⁷

⁶a.a. [47] 102

⁷a.a. [47] 108

Kapitel 12

Ny marxistisk Luther-bild.

Inför firandet av 500-årsdagen av Martin Luthers födelse tillsattes 1980 en kommitté med statschefen i DDR, *Erich Honecker* [30], som ordförande. Vid kommitténs konstituerande sammanträde yttrade denne:

I det att Luther började kampen och deklarerade: »Kyrkan behöver en reformation«, utlöste han på samma gång en rörelse, som tjänade det samhälleliga framsteget. *Från den en gång intagna positionen gick han vidare och gav svar på sin tids trängande frågor.*¹ (Kurs. här)

Honecker betonade sålunda, att Luther inte bara *initierade* revolutionen, utan att han också *gick vidare* från den en gång intagna positionen. Krossandet av bondeupproret nämner Honecker sedan endast i förbigående, och Luthers av både marxister och icke-marxister så hårt kritiserade ställningstagande därvid betecknas endast som »Luthers tragik«, som bestod i att han inte förmådde inse den samhälleliga utvecklingens lagbundenhet bakom den revolutionära rörelse, som han själv satt igång.

Honecker uppehåller sig ingående vid Luthers kamp mot räntan och mot »monopolia«, som gjorde stora profiter på massans bekostnad. Han erinrar också om Luthers socialpolitiska program, där omsorgen om gamla och sjuka framställes som en samhällelig uppgift.²

Luthers uppmuntran till skapande, meningsfull verksamhet har i vårt socialistiska samhälle, vilket avskaffat exploateringen av människan genom människan, blivit till en

¹Martin Luther und unsere Zeit [30], 13

²a.a. [30] 14 f

väsentlig bevekelsegrund för kristnas och icke-kristnas gemensamma arbete på uppbyggandet av socialismen.³

En artikelförfattare i den propagandistiskt hållna, populära tidskriften *DDR-Revyn* medger:

På senaste tiden har förhållandet till Martin Luther ändrats i DDR.⁴

Hur tidigt kan en sådan ändring eller omvärdering påvisas? Det är tydligt, att redan den ovannämnda diskussionen om reformationen som en »förborgerlig revolution« i sig utgör en utgångspunkt för en ny värdering också av Luthers person. Redan 1961 kan man finna ett exempel på att intresset är på väg att överföras från Müntzer till Luther. Då framlade *Manfred Bensing* sin uppsats »Friedrich Engels' Schrift über den deutschen Bauernkrieg — ihre aktuelle Bedeutung 1850 und ihre Rolle bei der Herausbildung der marxistischen Geschichtswissenschaft« [15]. Där drabbas Müntzers program av den domen, att det inte var »historiskt möjligt«:

Vem vill bestrida, att Müntzer ville förverkliga sitt program, därför att det föreföll honom rätt, och att han trodde på möjligheten att segra. Men historien rättar sig inte efter önsningar; den låter bara det ske, som blivit historiskt möjligt.⁵

Max Steinmetz presenterade 1970 en översikt över den dittillsvarande reformationsforskningen i DDR och underströk därvid betydelsen av 450-årsminnet av reformationen 1967 som en vändpunkt, då i synnerhet Martin Luthers *personlighet* kom i blickpunkten:

450-årsfirandet måste användas till att utveckla en marxistisk Lutherbild, d.v.s. att ge en totaluppskattning av Luther,

³a.a. [30] 15

⁴DDR-Revyn [65], 3/83, 4

⁵Friedrich Engels' Kampf und Vermächtnis [15], 197. Gustaf Wingren har noterat, att den marxistiska teorin om den revolutionära situationen spelat en viktig roll vid omvärderingen av Luther i DDR: »En äkta revolutionär gör först en analys av situationen, ekonomiskt, styrkemässigt, psykologiskt. Denna marxistiska lära är grym mot den, som misslyckas: själva det faktum att det gick galet för honom tyder på att han politiskt hade handlat fel redan från början.« Wingren vill datera omvärderingen till tiden närmast före jubileumsåret 1983 och förbiser tydligen tendenser till en ny Luthersyn, vilka föreligger sedan åtminstone ett par årtionden tillbaka. Sydsvenska Dagbladet [SDS], 27/4 1982.

hans personlighet och hans verk och inte bara framställa de negativa sidorna, som man på intet sätt kan bortse ifrån.⁶

Ett viktigt bidrag till en marxistisk Luther-bild utgjorde *Gerhard Zschäbitz* biografi *Martin Luther, Größe und Grenze* [64], vilken kom just jubileumsåret 1967.

Här är det i synnerhet teorin om klasskampen, som dominerar framställningen. »Fromhet« definieras av författaren som »ett erkännande av den härskande klassens världsbild«. ⁷ Luthers uppträdande under bondekriget och hans partitagande mot bönderna, för furstarna, förklaras utifrån hans »stadsborgerliga grundposition«. I Luthers tänkande återspeglades enligt Zschäbitz den fruktan, som man erfor i vissa borgerliga kretsar för en genomgripande reform, som kunde äventyra de egna privilegierna.⁸ Däremot förnekar Zschäbitz, att Luther någonsin skulle ha varit en »Fürstendiener«. Han uppträdde i stället konsekvent som en talesman för borgerskapet.⁹

Zschäbitz har förmått inse, att Luthers huvudsakliga ärende var rent teologiskt, men Luthers teologi var sådan, att den också fann resonans bland dåtidens människor:

Att han med sitt tankearbete, som tog sin utgångspunkt från hans personliga religiösa behov, kunde få historisk betydelse, berodde på att han, oavlåttligt driven av en edsvuren teologie doktors pliktmedvetande, förkunnade sina idéer i en tid, när de fann resonans, därför att de svarade mot objektiva samhälleliga behov. Luthers intresse gällde i första rummet den nya gudsuppfattningen. Men också för en sådan måste tiden vara mogen. Hans läror stärkte 1500-talets människor i deras kyrkligt-teologiska uppfattning, att krossandet av den kyrkligt-feodala apparaten inte innebar stöld från Gud utan var ett Gud välbehagligt verk.¹⁰

När Zschäbitz jämför Luther och Müntzer, är det inte längre fråga om den teckning i svart och vitt, som vi möter i äldre marxistisk historieskrivning. Luther framställs i stället här som den, som på ett

⁶Forschungen zur Geschichte der Reformation und des deutschen Bauernkrieges, i Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1970 [69], Sonderband, 340

⁷Zschäbitz, *Martin Luther, Größe und Grenze* [64], 1, 47

⁸a.a. [64] 166 f

⁹a.a. [64] 209

¹⁰a.a. [64] 219

realistiskt sätt inleder en progressiv utveckling, medan Müntzer däremot »begär det omöjliga, som inte på länge än skulle stå på historiens dagordning. . . «¹¹ T.o.m. när Luther »mit maßlosen Mitteln und unbändigem Haß« ville förhindra revolutionens genomförande, har Zschäbitz förståelse för honom mot bakgrund av hans bindningar till klassen och det samhälle, han levde i.¹² Han menar, att om vi vill förstå Luthers roll i historien måste vi ta med i beräkningen, att han var fast förankrad i sin egen tids samhälle:

Vi, som är födda långt senare, kan inte förebrå honom, att han var borgerlig teologiprofessor i Kur-Sachsen och inte bondeledare i Thüringen.¹³

I anslutning till 450-årsminnet av reformationen hölls i Wittenberg ett internationellt symposium med temat: *Weltwirkung der Reformation* [61]. Max Steinmetz stod också här för inledningen och underströk därvid, att reformationen var ett resultat av växelverkan mellan Luthers personlighet och tidens sociala spänningar.¹⁴ Han anknöt till Lenins teori om den revolutionära situationens behov av en nationell kris.¹⁵ Luthers personliga religiösa kamp och hans »tornupplevelse« var, enligt Steinmetz, återspeglings av samhällets kris. Den förmådde därför inspirera nästan alla oppositionella klasser till kamp mot Rom.¹⁶ Sedan Luther placerats på Wartburg, splittrades dock fronten på grund av olika klassintressen, och den borgerliga, Lutherska reformationen, som genomfördes av furstarna, segrade.¹⁷ Men Steinmetz är angelägen att också framhålla:

Därvid får man inte bortse från att reformationen i Tyskland också i denna reducerade gestalt alltjämt hade många positiva följdföreteelser och verkningar på sikt.¹⁸

Det är dock enligt Steinmetz ohistoriskt att gå så långt, att man framställer Luther som den store realisten och Müntzer som utopist.¹⁹ Däremot är Steinmetz beredd att fullt ut erkänna Luthers personliga betydelse:

¹¹a.a. [64] 220

¹²a.a. [64] 224

¹³a.a. [64] 223

¹⁴*Weltwirkung der Reformation* [61], 8

¹⁵a.a. [61] 17

¹⁶a.a. [61] 22

¹⁷a.a. [61] 25 ff

¹⁸a.a. [61] 26 f

¹⁹a.a. [61] 237

Aldrig tidigare hade väl en enda man med sin penna behärskat en hel tidsepoks litteratur som M. Luther.²⁰

Steinmetz polemiserar mot västtyska teologer, som menar, att det inte längre är i tiden med en gemensam front mot Rom.²¹ Han avvisar också Max Webers tes, att det är den protestantiska etiken, som frambragt kapitalismens anda.²² Men reformationen hade enligt Steinmetz tre verkningar: Den slog sönder den feodala enhetskyrkan, den befördrade folkens utveckling till nationer, och den gjorde stat och näringsliv självständiga gentemot kyrkan, så att de kunde arbeta efter sina egna förutsättningar och med »gott samvete«.²³

Jämförelsen Luther — Müntzer möter också i *Gerhard Brendlers* bidrag *Frühbürgerliche Revolution und Tradition* [61]. Han medger, att Müntzer och bondekriget inom arbetarklassen behandlats traditionsmässigt »med positiva värdeaccenter« i vida högre grad än Martin Luther och den borgerliga reformationen. Denna har däremot i det borgerliga samhället inordnats i en konservativ traditionslinje och använts mot den proletära klasskampen. Men Brendler finner det varken vetenskapligt eller politiskt berättigat att finna sig i denna »det progressiva Lutherarvets babyloniska fångenskap«. Genom upptäckten av det lagmässiga sammanhanget mellan reformation och bondekrig som faser i den förborgerliga revolutionen har man fått en vetenskaplig bas för ett 450-årsjubileum,

som är värdigt Martin Luther som tillhörig de goda traditioner, vilka vunnit sitt sanna hemvist i vår republik.²⁴

Reformationsminnet 1967 fick i DDR delvis karaktär av en nationell samling. Detta markerades inte minst genom den festskrift, som utgavs — *450 Jahre Reformation* — där reformationsjubiléet betecknas som en angelägenhet för »der gesamten demokratischen Öffentlichkeit unserer Republik«.²⁵ *Leo Stern* [11] förklarar, varför man i DDR gått in för att fira 450-årsminnet av Luthers teser:

Då den tyska arbetarklassen... är den rättmätige arvtagaren till alla progressiva traditioner i den tyska nationens

²⁰a.a. [61] 30

²¹a.a. [61] 7

²²a.a. [61] 38. Jmfr. not 24 på sidan 5 i kapitlet om Marx.

²³a.a. [61] 39 ff

²⁴a.a. [61] 184

²⁵450 Jahre Reformation [11], 7

historia, har den både rätt och plikt att kritiskt skärskåda reformationen som en av den tyska historiens betydelsefullaste tilldragelser. . . ²⁶

Stern ger en översikt över tidigare reformationsjubiléer och redogör för teologiska omvärderingar av Luther sedan förra århundradet. Avslutningsvis kritiserar han kyrkliga och teologiska kretsar i Västtyskland för deras ekumeniska intresse av att nå samförstånd med Rom. Han betecknar protestantismens läge i Västtyskland som förvirrat och skyller detta delvis på »den ohistoriska, frälsningshistoriska existens-teologin hos en Karl Barth, Emil Brunner, Rudolf Bultmann, Friedrich Gogarten m.fl.²⁷ (jmf. sidan 52 eller den tryckta boken s. 57)

Det nationella draget i firandet 1967 understrykes ytterligare av Max Steinmetz: Luther hörde till dem, som

banade vägen för tyskarnas nationella vardande. . . ²⁸

Med anledning av 450-årsminnet av bondekriget 1974/75 hölls en internationell historikerkongress i Leipzig, och föreläsningar, som hölls därvid, finns utgivna under titeln *Reform, Reformation, Revolution* [48].

I det inledande kapitlet förklarar *Siegfried Hoyer* [48] Luthers avståndstagande från bondekriget som en följd av att detta *överskred det historiskt möjliga*. Luther handlade som han gjorde för att säkra frigörelsen från påvekyrkan.

Inför 500-årsminnet av Luthers födelse har man i DDR producerat en rad Lutherbiografier. Sålunda har *Werner Fläschendräger* [12] utkommit med en populärt skriven bildbiografi,²⁹ och en annan populär framställning, som meddelar en mängd fakta på ett lättläst sätt, är *Wolfgang Landgrafs* [23] *Martin Luther, Reformator und Rebell*. Den kritik av Luther, som i synnerhet möter hos äldre marxister, är här synnerligen nertonad. När Luther uppmanade furstarna att hänsynslöst krossa böndernas revolution

. . . var det enda möjligheten att fullfölja reformationen.³⁰

Verket att störta feodalismen gick vida utöver, vad Luther själv uppsatt som mål

²⁶a.a. [11] 21 f

²⁷a.a. [11] 42

²⁸a.a. [11] 57

²⁹Fläschendräger, Martin Luther [12]

³⁰Landgraf, Martin Luther, Reformator und Rebell [23], 259

... att han ryggade tillbaka för det får inte vi förebrå honom för. Han var rotad i sin tids och sin klass motsägelser.³¹

Med anledning av 500-årsminnet av Luthers födelse har också en arbetsgrupp, bestående av samhällsvetare vid Akademie der Wissenschaften och från universitetet under ledning av professor Dr. habil. *Horst Bartel* utarbetat *Teser om Martin Luther* [56].

Då dessa teser är uttryck för dagens officiella syn på Luther i DDR ges här ett referat av deras innehåll.

Teserna utgår ifrån, att den tid, då Luther verkade, präglades av starka motsättningar, förorsakade av att feodalsamhället höll på att brytas ner av en begynnande kapitalism. Den starkaste feodalmakten, katolska kyrkan, stod i vägen för utvecklingen. Luther kunde genom sin nya förståelse av förhållandet Gud — människan — rättfärdiggörelseläran — skapa ett nytt kyrkobegrepp och genom detta kunde katolska kyrkans struktur och makt ifrågasättas.

Luther utförde sitt verk utifrån en bestämd klassposition — han var företrädare — för en borgerskapet närstående intelligentsia — och hans ideologiska utveckling fick sitt tydligaste uttryck i reformskriften *Till den kristna adeln*. Hans program gick ut på reformer till förmån för de världsliga feodalherrarna och borgerskapet, men han strävade också efter att ena alla oppositionella krafter i en antiromersk rörelse.

När Luther i Worms vägrade att återkalla, vann reformationen en stor moralisk seger. »Det var den ärofyllaste gärningen i hans liv, en symbol för okuvlig karaktärsstyrka och trohet mot den egna övertygelsen«.

Därefter differentierades och radikaliserades reformationsrörelsen. Luther ville med fredliga medel uppnå reformer, t.ex. förkastande av räntetagande och ränteslaveri och förbud mot handelsmonopolens prispekulation.

Den revolutionära rörelsen nöjde sig inte därmed. Många av de krav, den ställde, fann dock Luther berättigade, och han anklagade furstarna för att själva vara orsaker till revolutionen. Men sedan Luthers appell till bönderna att nöja sig med fredliga medel förklingat ohörd, krävde han, att upproret med alla medel skulle slås ner. Denna Luthers inställning säges vara grundad i

egna begränsade målsättningar, vilka till syvende och sist
bottnade i hans borgerligt-moderata klassposition med in-
riktning på territorialfurstendömet.³²

³¹a.a. [23] 333

³²Teser om Martin Luther [56], 17

Efter bondekriget slut stödde sig Luther på kurfursten men höll dock fast vid sin reformatoriska grundposition. Samtidigt utarbetade han också ett socialpolitiskt program och gav anslaget till en socialetik i människans tjänst.

Det var i mycket Luthers verk att åtskilliga generationer efter honom upplevde det som en förpliktelse att tjäna sin nästa och kände sig uppmuntrade till produktivt och meningsfullt arbete. I hans anda tog de avstånd från allt missbruk av mänskligt arbete för profitsyften. De upplevde omsorgen om familjen som något mycket värdefullt och hedervärt och högaktade flit, träget arbete, plikt känsla och sparsamhet som fundamentala dygder.³³

Den revolutionära tyska arbetarrörelsen har bekämpat den oheliga alliansen mellan tronen och altare, som för sina syften har åberopat Luthers namn. Den har varken heroiserat Luther eller ringaktat honom utan tillerkänt honom hans plats bland de progressiva och revolutionära rörelserna i tysk historia. Luthers progressiva arv har upptagits i den socialistiska tyska nationalkulturen.

Så långt referatet av teserna.

Det vore emellertid att dra en förhastad och oriktig slutsats, om man föreställer sig, att den nya marxistiska Luther-bilden i DDR skulle innebära ett närmande till Luthers lära eller till en kristen världsåskådning. Tvärtom är det i stället klart dokumenterat, att man alltjämt är medveten om att till en marxistisk ideologi med nödvändighet också hör en ateistisk övertygelse. Sålunda poängterar Fabiunke, att arbetarklassen riktar sin ideologiska kamp lika mycket mot den av Luther präglade evangelisk-Lutherska ideologin som mot varje religion, och att arbetarklassen inte kan intaga en neutral hållning gentemot religionen.³⁴ Vid det internationella symposiet 1967 (sidan 51 eller den tryckta boken s. 56) underströk också Steinmetz, att marxisters och kristnas ideologiska positioner inte fick suddas ut:

Oaktat vissa beröringspunkter vore det emellertid falskt och riktat mot marxisternas likaväl som de kristnas intressen att sammanblanda de ideologiska positionerna. Inom ramen för detta symposium skall resultaten av den marxistiska historievetenskapen i vår republik ställas under debatt, d.v.s.

³³a.a. [56] 24

³⁴Fabiunke, a.a. [56]

de lösningsförsök, som utgår ifrån sina ateistiskt-materialistiska grunduppfattningar.³⁵

³⁵Weltwirkung der Reformation [61], 12 f

Kapitel 13

Marxister i andra öststater.

Vid disputationen i Leipzig 1529 provocerades Luther att medge,

att bland Johann Hus' eller böhmarnas artiklar finns det många, som är helt och hållet kristliga och evangeliska, och som den allmänliga kyrkan inte kan fördöma. . . ¹

I ett brev till Spalatin året därefter bekände Luther:

. . . vi är alla omedvetet hussiter.²

Luther upplevde tydligen Hus och hussiterna som föregångare till reformationen. Också den tjeckiske historikern *Josef Macek* [29] uppfattar dem på samma sätt. Han placerar också den hussitiska rörelsen i raden av borgerliga revolutioner, som bröt ner feodalismen. Liksom Engels (sidan 10 eller den tryckta boken s. 19) understryker han, att kyrkan som feodaltherrarnas heliga, centrala organisation först måste besegras:

I denna mening intar den hussitiska rörelsen en viktig plats i världshistorien som föregångare till den tyska reformationen och det tyska bondekriget på 1500-talet.³

Den *ledande* kraften i den hussitiska revolutionära rörelsen var borgerskapet, men den *drivande* kraften utgjordes av städernas fattiga och av de livegna.⁴

¹[W2] XV, 941 f

²a.a. [W2] XXI a, 239

³Macek, *The Hussite Movement in Bohemia* [29], 94

⁴ibm [29]

Liksom »den revolutionära tyska arbetarrörelsen« i DDR räknar reformationen till de progressiva rörelserna i sin historia (se sidan 55 eller den tryckta boken s. 61), så betonar också Macek, att hans lands arbetarklass följt i hussiternas fotspår.⁵

Macek deltog också i diskussionen om reformationen som en »förborgerlig revolution« (se sidan 30 eller den tryckta boken s. 37 ff). Gentemot Tschaikowskaja hävdade han att bondekriget, oavsett om borgerskapet deltog eller inte, i sig var en borgerlig revolution. Enligt Macek hade det uppstått borgerliga förhållanden också bland bönderna, så snart betalning med pengar ersatte det personliga feodala beroendet. Böndernas kamp gällde därför att etablera en ny borgerlig ekonomisk samhällsordning. I bondekriget, i borgerskapets strävan efter politisk makt och i Luthers ideologiska kamp mot feodalkyrkan verkade samma borgerligt revolutionära process.⁶

Inte minst tack vare hussitrörelsen spred sig den lutherska reformationen också åt öster och sydost. En ungersk historiker, *György Szekely* [11], har behandlat den lutherska reformationen i Ungern.⁷ Den snabba utbredningen av Lutherdomen i Ungern var enligt Szekely inte så mycket ett resultat av idéspridning genom studenter, som besökte Wittenberg, utan berodde snarare på konflikter i det ungerska samhället och tillståndet inom kyrkan.⁸

Lutherdomen var från början framför allt en borgerlig rörelse i städerna, även om borgerskapet här hade långt svårare än i Tyskland att hävda sina antifeodala krav. Redan 1521 begärde dock borgerskapet i Buda att få en själasörjare, som var anhängare av reformationen. Trots feodal terror efter 1523 fortsatte reformationen att vinna framgång. Särskilt arbetarna inom bergsbruket var mottagliga för reformationens idéer. Lutherdomen skall enligt Szekely ha inspirerat gruvarbetarna att ställa sådana krav, som gick långt utöver, vad man önskade inom borgerskapet.⁹

Efter nederlaget mot turkarna 1526 vid Mohács försvagades statsmakten och de feodala institutionerna, och detta bidrog till att reformationens idéer snabbt utbreddes.¹⁰ Efter 1530 stödde sig Lutherdomen

⁵a.a. [29] 105

⁶Friesen a.a. [16] 199

⁷Gesellschaft, Kultur und Nationalität in der Lutherischen Reformation in Ungarn, i 450 Jahre Reformation [11], 201 ff

⁸a.a. [11] 201

⁹a.a. [11] 206 f

¹⁰a.a. [11] 207

i Ungern främst på städerna, vilket Szekely förklarar som en följd av Luthers avståndstagande från bondekriget.¹¹

Han nämner också Lutherska kontakter i Siebenbürgen med grekisk-ortodoxa kyrkan.¹² Liknande kontakter redogör också en bulgarisk historiker för, *Jordan Nikoliv*.¹³[48] Reformationens idéer nådde Bulgarien som ett led i det intresse, som tyskarna tidigt visade för att nå in med sitt inflytande i det osmanska riket. Kyrkliga delegationer från Wittenberg utgjorde endast ett av flera kanaler för tysk expansion på Balkan.¹⁴

Nikoliv nämner också en bulgar, som besökte Wittenberg för att lära känna Luthers lära, *Dimiter der Myser*, sekreterare hos patriarken av Konstantinopel. Han kom 1559 till Wittenberg och var en längre tid gäst hos Philipp Melanchthon.¹⁵

Även i Bulgarien blev reformationen enligt Nikoliv en viktig faktor i kampen mot den medeltida ideologin och för nya samhällsförhållanden.¹⁶

¹¹a.a. [11] 210 f

¹²a.a. [11] 213

¹³Die deutsche Reformation und ihr Widerhall in Bulgarien, i *Reform, Reformation, Revolution* [48], 185 ff

¹⁴a.a. [48] 185 f

¹⁵a.a. [48] 187. Kanske kan denna kontakt förklara Melanchthons referens till en bulgarisk teolog, se *Die Bekenntnisschriften* [4], 248

¹⁶a.a. [48] 189

Kapitel 14

Marxister i väst.

Om det förefaller vara tunnsått med historiematerialister i västvärlden, vilka behandlat Luther och reformationen, kan ett skäl härtill vara, att det i väst ofta överlåtits på teologerna att behandla ämnen, som tangerar kyrkohistorien, och teologer är väl mera sällan marxister.

Däremot har marxistisk teori inte sällan sammanfallit med intresset för ekonomisk historia, och som ett exempel på marxister i väst, som behandlat Luther, skall här nämnas två ekonom-historiker, *Leo Huberman* [19] och *André Gunder Frank* [13].

Huberman har också för svenska läsare blivit känd genom sin bok *Man's Worldly Goods* (sv. övers. 1965). Han säger sig med sin bok vilja två saker: »Förklara historien med ekonomisk teori och ekonomisk teori med historien».¹ Genom att använda termer för ekonomisk utveckling vill Huberman förklara, »varför vissa läror uppstod, när de gjorde det, hur de utvecklades, modifierades och kullkastades, när samhällsmönstret förändrades».²

Luther och reformationen behandlas i det kapitel, som skildrar nationalstatens uppkomst. Luthers och reformationens framgång förklaras med att Luther inte gjorde om tidigare religiösa reformatorers misstag, som bestod i att också försöka reformera samhället.³ Luther vann också framgång genom att vädja till nationella känslor:

Förklara för en grupp människor att det inte bara är deras rättighet utan deras plikt att göra sig kvitt den mäktige främling som har utmanat deras auktoritet i deras eget

¹Man's Worldly Goods [19], VII

²ibm [19]

³Människans rikedomar [19], 80 f

land, utmåla inför denna grupp människor frestande främlingens oerhörda rikedom som ett byte att överta när han kastas ut — och bli sedan förvånad över att resultatet blir explosivt!⁴

Huberman delar Engels syn på reformationen som en uppgörelse med feodalismens högborg, katolska kyrkan:

Den striden antog en religiös förklädnad. Den kallades den protestantiska reformationen.⁵

André Gunder Frank [13] vill i sitt arbete *World Accumulation 1492–1789* visa, hur 1500-talet var den första perioden av koncentrerad kapitalackumulation.⁶ Denna medförde för godsherrarna ett ökat behov av arbetskraft, vilket i sin tur ledde till utvidgad livegenskap.⁷ Det var denna utveckling, som enligt Frank som sin politiska konsekvens fick tyska bondekriget, lett av Thomas Müntzer, och Luthers reformation. Att bondekriget slutade i nederlag, medan Luthers reformation segrade, var resultatet av

de allianser som under rådande omständigheter var realistiskt möjliga.⁸

⁴a.a. [19] 82

⁵ibm [19]

⁶André Gunder Frank, *World Accumulation 1492–1789* [13], 52

⁷a.a. [13] 59

⁸a.a. [13] 60

Sammanfattning.

Utmärkande för den marxistiska historieskrivningen om Luther och reformationen både före och efter den ryska oktoberrevolutionen har varit, att den fått sin prägel av samtidens problem. Detta har otvivelaktigt påverkat Lutherbilden och värderingen av Luthers insatser.

Den starkt kritiska synen på Luther har dominerat före oktoberrevolutionen, då man följt upp och efterhand skärpt den kritik av Luther, som vi möter redan i Engels Bondekriget, och nästan uteslutande framställt honom som en reaktionär företrädare för borgerskapet — och därvid låtit bilden färgas av synen på sin egen tids reaktionära småborgerlighet. I en tid med en rad misslyckade revolutioner har man sett allvarligt på Luthers anti-revolutionära uttalanden, hans lojalitet mot överheten och hans tvårikeslära.

Efter att den ryska oktoberrevolutionen genomförts och skapat en ny och stabil statsmakt, och sedan »revolutionen« också genomförts i Östeuropa, har efterhand en ny syn på Luther trängt ut den tidigare. Redan under Stalintiden med dess totalitära statsmakt började man i Sovjetunionen tala om reformationen som den första borgerliga revolutionen. Man kunde göra detta utan att behöva kritisera en klassiker som Engels genom att fästa uppmärksamheten på mera positiva uttalanden om reformationen av den *gamle* Engels.

Historikerna i DDR var snabba att följa upp de nya sovjetiska signalerna. Detta var så mycket lättare, som reformationshistorien är en tysk nationalangelägenhet, och i ett splittrat Tyskland är det angeläget att visa, att man just i DDR fullföljer de tidigare progressiva insatserna i den tyska historien. Helt visst är man i DDR också medveten om att den traditionella lutherska lojaliteten mot överheten är vida att föredra framför t.ex. den militanta katolicism, som sätter sin prägel på grannlandet i öster.

Den alltmer positiva bedömningen av Luther har dock inte inneburit något avsteg från historiematerialismen. Tvärtom har man just utifrån en konsekvent tillämpad marxistisk historieuppfattning kun-

nat avvisa den Luther-kritik, som idealistiskt färgad historieskrivning ibland har framfört.

När det gäller Lutherforskningen i väst, förefaller vänstervindarna under senaste årtionden i varje fall inte ha medfört någon produktion av historiematerialistiska arbeten, som kvantitativt kunnat mäta sig med vad som presterats i öst.

Litteraturförteckning

- [1] A. Bebel: *Der deutsche Bauernkrieg mit Berücksichtigung der hauptsächlichsten socialen Bewegungen des Mittelalters*. Braunschweig 1876.
- [2] S.W. Becker: *The Foolishness of God*. Milwaukee 1982.
- [3] Fritz Behrens: *Grundriß der Geschichte der politischen Ökonomie, I*. Berlin 1962.
- [4] *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-Lutherischen Kirche*. Göttingen 1967.
- [5] *Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland*. Referat und Diskussion zum Thema Probleme der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland 1476–1535 (Ernst Werner und Max Steinmetz). Berlin 1961.
- [6] Friedrich Engels: *Herr Eugen Dührings omvälvning av vetenskapen (Anti-Dühring)*. Lund 1976.
- [7] Friedrich Engels: *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*. Stockholm 1938.
- [8] Friedrich Engels: *Tyska bondekriget*. Göteborg 1981.
- [9] *Evolution und Revolution in der Weltgeschichte*, herausgegeben von Horst Bartel, Band 1. Berlin 1976.
- [10] Günter Fabiunke: *Martin Luther als Nationalökonom*. Berlin 1963.
- [11] *450 Jahre Reformation*. Herausgegeben von Leo Stern und Max Steinmetz. Berlin 1976.
- [12] Werner Fläschendräger: *Martin Luther*. Leipzig 1982.

- [13] André Gunder Frank: *World Accumulation 1492–1789*. London 1978.
- [14] Günther Franz: *Der deutsche Bauernkrieg*. München und Berlin 1933.
- [15] *Friedrich Engels' Kampf und Vermächtnis*. Berlin 1961.
- [16] Abraham von Friesen: *Reformation and Utopia, The marxist interpretation of the reformation an its antecedents*. Wiesbaden 1974.
- [17] Per Frostin: *Materialismus, Ideologie, Religion. Die materialistische Religionskritik bei Karl Marx*. München 1978.
- [18] *Geschichte der Philosophie*. Berlin 1961.
- [19] Leo Huberman: *Man's Worldly Goods. The Story of wealth of nations*. New York 1968, sv. övers.: *Människans rikedomar*. Ystad 1978.
- [20] Thomas Höhle: *Franz Mehring, sein Weg zum Marxismus 1869–1891*. Berlin 1958.
- [21] Karl Kautsky: *Vorläufer des neuen Sozialismus*, zweiter Band. Stuttgart 1909.
- [22] Josef Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, mit einer Einleitung von Professor Dr. Jürgen Kuczynski. Berlin 1954.
- [23] Wolfgang Landgraf: *Martin Luther, Reformator und Rebell*. Berlin 1981.
- [24] W.I. Lenin: *Materialismus und Empiriokritizismus*. Berlin 1967, *Materialismen och empiriokriticismen*. Moskva 1973.
- [25] W.I. Lenin: *Valda verk i tre band*. Moskva 1975.
- [26] W.I. Lenin: *Werke*. Berlin 1959.
- [WA] Martin Luther: *D. Martin Luthers Werke*. Kritische Gesamtausgabe, 6. Band. Weimar 1888.
- [W2] Martin Luther: *Sämmtliche Schriften*, herausgegeben von Dr. Joh. Georg Walch. St. Louis 1892.

- [29] Josef Macek: *The Hussite movement in Bohemia*. Prag 1958.
- [30] *Martin Luther und unsere Zeit. Konstituierung des Martin-Luther-Komitees der DDR am 13. Juni 1980 in Berlin*. Berlin 1980.
- [31] Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin 1974.
- [32] Karl Marx: *Kapitalet*. Lund 1969–1973.
- [33] Karl Marx: *Louis Bonapartes 18:e brumaire*. Göteborg 1971.
- [34] Karl Marx: *Theorien über den Mehrwert*, 3. Stuttgart 1910.
- [35] Karl Marx: *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Stockholm 1970.
- [MEDG] Karl Marx, Friedrich Engels: *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main 1969.
- [MELS] Marx, Engels, Lenin, Stalin: *Zur deutschen Geschichte*. Berlin 1954.
- [38] Karl Marx, Friedrich Engels: *Kleine ökonomische Schriften*. Berlin 1955.
- [39] Karl Marx, Friedrich Engels: *Om konst och litteratur*. Stockholm 1954.
- [MEW] Karl Marx, Friedrich Engels: *Werke*. Berlin 1961–.
- [41] Franz Mehring: *Deutsche Geschichte vom Ausgange des Mittelalters*, Erster Teil. Berlin 1910.
- [42] Franz Mehring: *Die Lessinglegende*, i *Gesammelte Schriften* herausgegeben von Thomas Höhle, Band 9. Berlin 1963.
- [43] Franz Mehring: *Über die Zeit der frühbürgerlichen Revolution, der Gegenreformation und des Dreißigjährigen Krieges*, i *Gesammelte Schriften*, Band 5. Berlin 1964.

- [44] Karl August Meißinger: *Luther, Die deutsche Tragödie 1521*. Bern 1953.
- [45] Alfred Meusel: *Thomas Müntzer und seine Zeit*. Berlin 1952.
- [46] Hans Mottek: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Ein Grundriß*, Band I. Berlin 1957.
- [47] Rosemarie Müller-Streisand: *Luthers Weg von der Reformation zur Restauration*. Halle/S. 1964.
- [48] *Reform, Reformation, Revolution*, herausgegeben im Auftrag des Rektors der Karl-Marx-Universität von Siegfried Hoyer. Leipzig 1980.
- [49] W.F. Semjonov: *Geschichte des Mittelalters*. Berlin 1952.
- [50] M.M. Smirin: *Deutschland vor der Reformation. Abriß der Geschichte des politischen Kampfes in Deutschland vor der Reformation*. Berlin 1955.
- [51] M.M. Smirin: *Die Volksreformation des Thomas Müntzers und der große Bauernkrieg*. Berlin 1952.
- [52] Max Steinmetz: *Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden)*. Berlin 1965.
- [53] Leo Stern: *Martin Luther und Philipp Melanchthon — ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung*. Berlin 1953.
- [54] Rudhard Stollberg: *Geschichte der bürgerlichen politischen Ökonomie*. Berlin 1960.
- [55] R.H. Tawney: *Religion and the rise of capitalism*. London 1926.
- [56] *Teser om Martin Luther med anledning av 500-årsminnet av hans födelse*. Berlin 1983.
- [57] Adolf Waas: *Die Bauern im Kampf um Gerechtigkeit 1300–1525*. München 1964.

- [58] Adolf Waas: *Die große Wendung im deutschen Bauernkrieg*. München und Berlin 1939.
- [59] Max Weber: *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Borgholm 1978.
- [60] *Weltgeschichte in zehn Bänden*. Berlin 1964.
- [61] *Weltwirkung der Reformation*. Internationales Symposium anlässlich der 450-Jahr-Feier der Reformation in Wittenberg, vom 24. bis 26. Oktober 1967. Referate und Diskussionen. Herausgegeben von Max Steinmetz und Gerhard Brendler. Berlin 1969.
- [62] W. Zimmerman: *Dr. W. Zimmermann's Großer Deutscher Bauernkrieg*, herausgegeben von Wilhelm Blos. Stuttgart 1891.
- [63] Wilhelm Zimmerman: *Der große deutsche Bauernkrieg*, Volksausgabe. Berlin 1953.
- [64] Gerhard Zschäbitz: *Martin Luther, Größe und Grenze*, Teil 1. Berlin 1967.
- [65] DDR-Revyn.
- [66] Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte.
- [67] Sowjetwissenschaft.
- [SDS] Sydsvenska Dagbladet.
- [69] Zeitschrift für Geschichtswissenschaft.
- [70] Zeitwende, Die neue Furche.

Periodiska skrifter och dagspress.

- DDR-Rebyn. [65]
- Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. [66]
- Sowjetwissenschaft. [67]
- Sydsvenska Dagbladet. [SDS]
- Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. [69]
- Zeitwende, Die neue Furche. [70]

Förkortningar.

[MEDG] Marx, Engels: Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert.

[MELS] Marx, Engels, Lenin, Stalin: Zur deutschen Geschichte.

[MEW] Marx, Engels: Werke.

[WA] D. Martin Luthers Werke. (Weimarupplagan)

[W2] Martin Luther: Sämtliche Schriften. (St. Louis-upplagan)

Den tryckta bokens personregister.

Här ingår en del upplysningar om personerna, som inte ryms i det härpå följande allmänna registret. Sidhänvisningarna i detta personregister avser den tryckta boken. Märk, att Marx och Engels är upptagna i detta personregister men ej i det följande registret; de förekommer i likhet med Luther på så många sidor, att det inte skulle vara till någon hjälp, att räkna upp dem i registret. Siffror inom klammer avser poster i litteraturförteckningen.

Agricola, Georg, 1494–1535, tysk naturforskare och humanist,
38

Albert, 1443–1500, hertig av Sachsen, 8

Albrekt, 1490–1545, ärkebiskop av Mainz, 9

Aristoteles, d. 322 f.Kr., 16, 71

Bartel, Horst, professor, Akademie der Wissenschaften, DDR, 60
[9]

Barth, Karl, 1886–1968, schweizisk-tysk teolog, 59

Bebel, August, 1840–1913, tysk socialist, 26 f [1]

Becker, Siegbert W., professor vid Lutheran Seminary, Mequon,
Wisconsin, 75 [2]

Behrens, Fritz, ekonomhistoriker i DDR, 49 [3]

Bensing, Manfred, professor vid Karl-Marx-Universität, Leipzig,
54

Blos, Wilhelm, 1849–1966, schweizisk teolog, 59 [62]

Brendler, Gerhard, f. 1932, historiker i DDR, 24, 57 f [61]

Brunner, Emil, 1889–1966, schweizisk teolog, 59

- Bultmann**, Rudolf, 1884–1976, nytestamentlig exeget, 59
- Calvin**, Jean, 1509–1564, 43 f, 48
- Clemens VII**, 1478–1534, påve, 9
- Dimiter** der Myser, sekreterare hos patriarken av Konstantinopel, 65
- Dühning**, Eugen Karl, 1833–1921, Privatdozent vid Berlins universitet, 71
- Elisabet**, 1501–1526, dansk-norsk-svensk drottning, 8
- Engelberg**, Ernst, f. 1909, professor i Leipzig, 48
- Engels**, Friedrich, 1820–1895, 18 ff, 26 ff, 33 f, 43, 48, 63, 67, 69, 71 ff, 75, 77 f, 80 [6] [7] [15] [8] [MEDG] [38] [39] [MEW] [MELS]
- Epstein**, A.D., sovjetisk historiker, 38 f
- Ernst**, 1441–1486, kurfurste av Sachsen, 8
- Fabiunke**, Günter, f. 1921, professor vid Karl-Marx-Universität, Leipzig, 49 ff, 62 [10]
- Ferdinand I**, 1503–1564, tysk-romersk kejsare, 8
- Ferdinand den katolske**, 1452–1516, konung av Aragonien, 8
- Feuerbach**, Ludwig, 1804–1872, tysk filosof, 13 f, 69 f
- Filip den sköne**, 1478–1506, konung av Kastilien, 8
- Fläschendräger**, Werner, 59 [12]
- Frank**, André Gunder, f. 1929, professor vid University of East Anglia, 65 f [13]
- Frans I**, 1494–1547, konung av Frankrike, 9
- Franz**, Günther, f. 1902, professor först i Heidelberg, sedan i Jena och Straßburg, 40 [14]
- Fredrik den vise**, 1463–1523, kurfurste av Sachsen, 8 f, 30
- Friesen**, Abraham, amerikansk historiker, 46 [16]
- Frostin**, Per, f. 1943, svensk teolog, 17 [17]
- Gogarten**, Friedrich, 1887–1967, tysk teolog, 59
- Hadrianus VI**, 1459–1523, påve, 9
- Hanstein**, W. von, 77
- Hipler**, Wendel, en av ledarna i bondekriget, 31

- Hitler, A**, 1889–1945, 77
- Honecker, Erich**, f. 1912, Vorsitzender des Staatsrates, DDR, sedan 1976, 53 [56]
- Hoyer, Siegfried**, professor vid Karl-Marx-Universität, Leipzig, 59 [48]
- Huberman, Leo**, amerikansk historiker, 65 f [19]
- Hus, Jan**, 1369–1415, 42, 62 f
- Hutten, Ulrich**, 1488–1523, adlig revolutionsledare och humanist, 31, 72
- Höhle, Thomas**, 30 [20]
- Johann den beständige**, 1468–1532, kurfurste av Sachsen, 8
- Johanna**, 1470–1555, drottning av Kastilien, 8
- Karl V**, 1500–1558, tysk-romersk kejsare, 8
- Kautsky, Karl**, 1854–1938, tysk socialistisk teoretiker, 24, 27 ff [21]
- Koch, H.G.**, 80
- Kosminski, E.A.**, sovjetisk historiker, 41
- Kristian II**, 1481–1559, konung av Danmark, Sverige, Norge, 8
- Kulischer, Josef**, rysk ekonomhistoriker vid universitetet i Leningrad, 75
- Kuczynski, Jürgen**, f. 1904, professor i ekonomisk historia vid Humboldt-Universität, Berlin, 75, 78
- Humboldt-Universität**, Berlin, 75, 78
- Landgraf, Wolfgang**, 59 [23]
- Lasalle, Ferdinand**, 1825–1864, tidig organisatör av tysk arbetarrörelse, 71
- Laube, Adolf**, 45
- Lenin, Vladimir Uljanov-**, 1870–1924, 27, 33 f, 37, 70, 75 f [25] [26]
- Leo X**, 1475–1521, påve, 9
- Liebnecht, Wilhelm**, 1826–1900, tysk socialist, 26
- Loesche, Dietrich**, 43, 46
- Lorenzo de Medici**, 1449–1492, 9

- Luther, Martin**, 1483–1546
- Macek, Josef**, tjeckisk historiker, 63 [29]
- Margareta av Österrike**, 1480–1530, 8
- Maria av Burgund**, 1457–1482, 8
- Marx, Karl**, 1818–1883, 7, 11 ff, 27, 33, 37, 48, 69 f, 75, 78 [31] [32] [33] [34] [35] [MEW] [39] [MELS] [38] [MEDG]
- Maximilian**, 1459–1519, tysk-romersk kejsare, 8
- Mehring, Franz**, 1846–1919, tysk socialistisk teoretiker och historiker, 22, 29 ff [41] [42] [43]
- Meißinger, K.A.**, 43 f [44]
- Melanchthon, Philipp**, 1497–1560, klassisk filolog och teolog, 42, 65, 82
- Meusel, Alfred**, 41 f [45]
- Mittenzwei, Ingrid**, 43, 46 [5]
- Mottek, Hans**, ekonomhistoriker i DDR, 48 f [46]
- Müller-Streisand, Rose-Marie**, 52 [47]
- Mühlfordt, Günther**, professor i Halle, 76
- Müntzer, Thomas**, präst och revolutionsledare, 10, 13, 20, 22, 27 ff, 35 ff, 41, 54, 56 f, 66, 69
- Nikoliv, Jordan**, Bulgariska Vetenskapsakademin, Sofia, 64 f
- Proudhon, Pierre Joseph**, 1809–1865, fransk socialist, 16
- Savonarola, Girolamo**, 1452–1498, italiensk dominikan, 41
- Schilfert, Gerhard**, professor vid Humboldt-Universität, Berlin, 47
- Schlosser, F.Chr.**, 1776–1861, tysk historiker, 70
- Semjonov, W.F.**, sovjetisk historiker, 35, 41 [49]
- Silvestro Mazolini Prierias, d. 1523**, italiensk dominikan
- Sigismund**, 1368–1437, tysk-romersk kejsare, 36, 76
- Smirin, M.M.**, sovjetisk historiker, 34, 36 ff [50] [51]
- Spalatin, Georg**, 1484–1545, präst och rådgivare åt Fredrik den vise, 21, 63
- Stalin, Josef**, 1879–1953, 37

- Steinmetz**, Max, f. 1912, professor i tysk historia vid Karl-Marx-Universität, Leipzig, 1960–1977, 43 ff, 47, 54, 56 f, 59, 62, 77 [5] [11] [52] [61]
- Stern**, Leo, f. 1901, professor i nutidshistoria vid Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg, 42 f, 58 [11] [53]
- Stollberg**, Rudhard, ekonomhistoriker i DDR, 49 [54]
- Storch**, Nikolaus, d. 1525, vävare, revolutionsledare, en av de s.k. »Zwickauptrofeterna«, 28
- Strauß**, David Friedrich, 1808–1874, tysk teolog, 13 f
- Szekely**, György, professor, vid Etvös Lorant-universitetet, Budapest, 64
- Tawney**, Richard, engelsk nationalekonom, 17 [55]
- Thomas av Aquino**, d. 1274, 17
- Thomas Campanella**, 1568–1639, italiensk dominikan, 52
- Thomas More**, d. 1535, författare till »Utopia«, 52
- Tschaikowskaja**, O.G., 37, 63
- Töpfer**, Bernhard, 48
- Vogler**, Günther, professor vid Humboldt-Universität, Berlin, 40
- Waas**, Adolf, 40 [58] [57]
- Weber**, Max, 1864–1920, tysk sociolog, 57, 70 [59]
- Wingren**, Gustaf, f. 1910, svensk teolog, 80 [SDS]
- Zschäbitz**, Gerhard, 55 f [64]
- Zwingli**, Ulrich, 1484–1531, 29, 43 f